

української мови в четвертому класі шкіл з російською мовою навчання (Методичні вказівки до підручника) (К.: Рад. шк., 1970); Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Вивчення української мови в четвертому класі (К.: Рад. шк., 1977); Передрій Г. Р., Перепада А. І. Уроки української мови в 4 класі (К.: Рад. шк., 1980).

Покажіть, як мета посібника, висловлена в анотації, реалізується у методичних порадах для вчителів під час вивчення фонетики.

56. Вам необхідно підготуватися до уроку на тему «Склад і наголос». Перед вами два посібники, в яких подано методичні рекомендації до цієї теми:

Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Вивчення української мови в четвертому класі (К.: Рад. шк., 1977).

Передрій Г. Р., Перепада А. І. Уроки української мови в 4 класі (К.: Рад. шк., 1980).

Напишіть свій варіант конспекту уроку. Від ряду вправ, рекомендованих у посібниках, вам доведеться відмовитися. Умотивуйте свій вибір вправ і завдань у залежності від обраного методу пояснення, власних уподобань.

57. Проаналізуйте розробки уроків, подані у другому посібнику (див. завдання 56) з теми «Фонетика». Як часто автори радять використати ТЗН? Яка методика їх використання? Чи повністю вичерпані можливості у їх застосуванні?

ОРФОЕПІЯ

1. У статті «Культура усного мовлення в школі» (Укр. мова і літ. в школі.— 1968.— № 11.— С. 56—60) А. П. Медушевський, вказуючи на недоліки діючої на той час програми з української мови, зазначав:

«На жаль, у шкільній програмі окремі положення формулюються так, що без потреби наштавхують учителя на запис, а це призводить до того, що аналізується не звуковий текст, а його буквене позначення. Наприклад, розташування матеріалу з фонетики у програмі зобов'язує вчителя подавати відомості в такій послідовності: «Органи мовлення. Утворення звуків мови. Повторення відомостей про голосні й приголосні звуки та позначення їх на письмі. Удосконалення навичок літературної вимо-

ви окремих звуків і звукосполучень (з урахуванням труднощів, що виникають під впливом діалектної вимови)». Вимога програми зараз же при характеристиці голосних і приголосних подавати їхнє буквене позначення саме й створює умови, за яких учитель змушений вдаватися до записів, що призводить до ототожнення букв із звуками...

І подальший порядок викладу відомостей з фонетики, графіки й орфографії, як його рекомендує програма, не забезпечує систематичної подачі відомостей про особливості усного літературного мовлення. Наприклад, програма передбачає розкриття звукового значення лише букв **я, ю, є, ї**, а далі послідовно настановує вчителя на перехід до письма. Справді, як реалізувати такий пункт програми, як «Удосконалення правильної вимови і правопису дзвінких і глухих приголосних»? Очевидно, потрібно написати слова з дзвінками і глухими приголосними, а потім пояснювати, як ці приголосні вимовляються і як пишуться. А чи справді звуки пишуться? Пишуться ж букви, а не звуки. Це й спричиняється до того, що ні орфографічні, ні орфоепічні мовні явища повністю не розкриваються, а непомітно підмінюються одне одним» (с. 58—59).

Проаналізуйте сучасну програму з української мови. Чи позбавлена вона згаданих хиб?

2. Як методичні настанови В. О. Сухомлинського скеровують учителя на формування в учнів орфоепічних норм української літературної мови.

«У вихованні любові до рідного слова не може бути так: спочатку зробимо ось це, а потім перейдемо до цього. Тут треба одночасно робити багато речей. І всі ці речі має об'єднувати живе слово, принадне, містке, наснажливе» (Сухомлинський В. О. Слово рідної мови // Укр. мова і літ. в школі.— 1968.— № 12.— С. 3).

3. Який методичний висновок можна зробити з слів відомого українського мовознавця М. А. Жовтобрюха?

«Важливою ознакою будь-якої літературної мови є наявність у ній норм, які сприяють збереженню її структурної цілісності й протидіють усьому тому, що таку цілісність розхитує, руйнує. Орфоепічні норми виконують ту саму суспільну функцію — вони підпорядковані збереженню єдності, цілісності фонетичної системи літературної мови. Звідси випливає, що однією з найсуттєвіших ознак літературної вимови, одним з основних принципів її нормування виступає її єдність, її територіальна і со-

ціальна недиференційованість, її наддіалектний характер» (Ж о в т о б р ю х М. А. Основа і принципи української літературної вимови // Укр. мова і літ. в школі.— 1976.— № 6.— С. 65).

4. Назвіть основні орфоепічні правила, яким у школі приділяється особлива увага.

5. Робота над звуковою стороною мовлення у плані її розвитку передбачає формування в учнів слухових та вимовних умінь. Розкрийте зміст цих понять та покажіть їх взаємозв'язок. Наведіть приклади вправ, спрямованих на розвиток слухової та вимовної культури.

6. Прочитайте:

«Довгий час основною і кінцевою метою вивчення мови в школі вважалося засвоєння правопису. Тому фонетика й граматики були фактично підпорядковані засвоєнню правописних норм.

...Аніскільки не применшуючи їх ваги, слід відзначити, однак, що вміння просто й точно висловлювати свої думки, багатий і розвинений словник, чітка, виразна літературна вимова, багатство інтонації усної мови є тією основою, на якій значно легше відбувається засвоєння правописних норм.

Саме вчителі повинні навчити дітей перш за все правильно читати й говорити, тобто володіти нормами усної літературної мови, уникати діалектних та інших відхилень у вимові. Вироблення в учнів умінь правильно артикулювати звуки й звукосполучення, вимовляти слова з точним дотриманням їхньої складової структури з необхідними асиміляціями й наголосами є першим етапом засвоєння усного літературного мовлення» (Т о ц ь к а Н. І. Фонетика української мови та її вивчення в початкових класах.— К.: Рад. шк., 1976.— С. 30).

Проаналізуйте сучасну програму з української мови та діючі підручники. Як у них відбиваються думки відомого фахівця з фонетики?

7. Прочитайте і скажіть, які технічні засоби навчання можуть зарадити вчителю. Розкрийте методику їх використання.

«...Він (учитель) теж не вміє свідомо контролювати свої власні мовні органи і слух. Незрівнянно менше можуть робити це учні, які звикли з дитинства користуватися своєю рідною мовою, не аналізуючи артикуляційних рухів.

Учитель, перш ніж ставити будь-яку мовну артикуля-

цію, повинен навчитися сам відтворювати будь-яку мовну артикуляцію, а також навчитися слухати й визначати на слух артикуляційні причини будь-якого вимовного відхилення» (Там же.— С. 106—107).

8. Фонема [a] сучасної української літературної мови у своєму основному вияві виступає як звук заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований. У частині українських говорів (наприклад, бойківських, надсянських, закарпатських) ця фонема реалізується у звукові з різною мірою лабіалізації, що набуває глибоко-заднього звучання.

За допомогою яких вправ можна подолати цей недолік у вимові учнів?

9. У різних говорах особливо часто спостерігається помилка типу: [зорá], [рабій] чи [зорйá], [рйáбий]. Якого типу ця помилка? За допомогою яких вправ можна подолати цей недолік і виробити правильну вимову?

10. Напишіть конспект уроку на тему «Склад і наголос». На уроці передбачайте роботу з орфоепічним словником.

11. З'ясуйте різницю між поняттям «фонетичні помилки» і «фонологічні помилки» у мовленні учнів. Поясніть, чому фонологічні помилки у мовленні учнів легше подолати.

12. Розкрийте можливості використання ТЗН (технічних засобів навчання) під час формування вимовних навичок.

13. Які пошукові уміння має застосувати учень, готуючи відповіді на такі запитання:

1) Які помилки у вимові слів допускають однокласники, товариші? Що треба знати, щоб їх уникати?

2) Як можна з'ясувати значення слів у кожній парі? Чому для аналізу подано пари слів?

Зáмок — замóк, брóня — броня́, варéння — ва́рення, ви́года — вигóда.

На якому етапі доцільно використати таке завдання?

14. Доведіть, що скоромовки сприяють правильній вимові. Наведіть приклади скоромовок.

15. Визначте завдання до вправ, спрямовані на формування орфоепічних норм, використавши такі пари слів: *міг — міх, гриб — грип, плід — пліт, п'ядь — п'ять, везти — вести, лід — літ* тощо.

16. На якому етапі вивчення орфоепії можна використати слова Б. Шоу: «Є п'ятдесят способів сказати

«так» і п'ятдесят способів — «ні» і лише один спосіб написати».

17. Для розвитку орфоепічної пильності Н. П. Миронюк у своїй статті «Орфоепічні вправи до вивчення лексики (Укр. мова і літ. в школі.— 1979.— № 9) рекомендує таку роботу за уривком вірша Г. Бойка «Веремій»:

Це дідусь хороший мій, —	Ну й дідусь мій, Веремій!
Звуть дідуся — Веремій.	Що він каже? Зрозумій!
Так він дивно розмовляє,	Через того самоката
Що поспробуй — зрозумій!	Посварилися ми з братом.
В цирку був я з дідусем, —	Брат мовчав і я мовчав
Ми там бачили усе:	А дідусь обох повчав:
І жонглера, і ведмедя	— Що це ви розбили
На швидкім велосипеді...	глека?
Я вертівся, — дід спитав:	Так до бійки недалеко!
— Ти прийшов ловити гав?	Братик, плачучи, сказав:
Аж піднявся я із лави:	— Глека я не розбивав!
— Та які ж у цирку гави?	

Чому ці рядки привернули увагу методиста?

18. У чому смисл виготовлення таких таблиць? (Мукан Г. М. Подолання говіркових особливостей у мові учнів // Укр. мова і літ. в школі.— 1967.— № 3.— С. 64).

Вимовляй		Розрізняй у вимові	
[р]	[р']	[г]	[г']
<i>рама</i>	<i>рядно</i>	<i>Гава</i>	<i>галас</i>
<i>радіти</i>	<i>рятувати</i>	<i>Гніт (Гнота)</i>	<i>гніт (гніту)</i>
<i>град</i>	<i>вряд</i>	<i>Гуля</i>	<i>гуляти</i>
<i>комора</i>	<i>зоря</i>	<i>Грати (іменник)</i>	<i>грати (дієслово)</i>

19. У статті Н. П. Миронюк «Орфоепічні вправи у зв'язку з вивченням лексики в IV класі» рекомендується така вправа (Укр. мова і літ. в школі.— 1979.— № 12):

Прочитайте правильно подані слова. Доберіть до них синоніми.

Безжалісний — *безжальний, безсердечний, жорстокий, безпощадний*; *безжурний* — *веселий, радісний, нежурливий, безтурботний, безклопінтий*; *безшумний* — *безгучний, глухий, приглушений*; *безчестя* — *ганьба, неслава, сором*; *бездарний* — *нездібний, недотепний, безталанний*.

Чим цікава ця вправа з орфоепічного погляду?

20. Розкрийте зв'язок вивчення теми «Спрощення в групах приголосних» з орфоепічними нормами української мови.

21. Який зв'язок інтонаційного оформлення усного мовлення з орфографією та пунктуацією. Розкрийте ме-

тодику поєднання спостереження з тренуванням у роботі над інтонацією речення і цілого тексту під час вивчення простого речення. За порадами зверніться до статті В. Ф. Непійводи «Робота над інтонацією під час вивчення синтаксису простого речення» (Укр. мова і літ. в школі.— 1978.— № 7).

• 22. Прочитайте статтю В. М. Винницького «Семантична диференціація прислівників за допомогою наголосу» (Укр. мова і літ. в школі.— 1979.— № 12). Які вправи слід застосувати на уроках для глибшого усвідомлення учнями смислорозрізняювальної ролі наголосу та подолання помилок акцентуаційного типу у вимові прислівників?

• 23. Ознайомтеся з статтями В. Г. Скляренка «Наголошування віддієслівних іменників на *-ння, -ття*». (Укр. мова і літ. в школі.— 1973.— № 4) та М. Г. Сердюка «Про подвійне наголошування іменників» (Укр. мова і літ. в школі.— 1977.— № 2) і укладіть словник наголошень для школярів. На матеріалі словника розробіть дохідливі поради для школярів.

• 24. Опрацюйте статтю А. О. Зарудяної «Закріплення навичок наголошування слів» (Укр. мова і літ. в школі.— 1978.— № 7). Які причини неправильного наголошування називає автор? За яких умов завдання типу «Стеж за наголосом!» найефективніші?

• 25. На уроках мови рекомендують такі спеціальні вправи на визначення наголосу:

1) розставити наголос у тексті, запропонованому учителем;

2) розбити слова на склади і підкреслити ті склади, на які падає наголос;

3) знайти слова-іменники, у яких при відмінюванні наголос не змінює місця;

④ 4) знайти пари слів, схожих за звучанням, але різних за наголосом (*за́мок — замо́к*) і значенням (Див.: Текучев А. В. Методика русского языка в средней школе.— М.: Просвещение, 1980.— С. 143—144).

Доберіть дидактичний матеріал до таких вправ.

• 26. Проаналізуйте усне мовлення учнів з точки зору дотримання ними орфоепічних літературних норм. Помилки розділіть на три групи: 1) неправильна вимова звуків і звукосполучень; 2) неправильне наголошування слів; 3) неправильне інтонування слів і речень. Що дає вчителю така підготовча робота?

27. З'ясуйте причини порушення орфоепічних норм у спілкуванні школярів. Класифікуйте неправильно вимовлені слова за групами:

1) Недостатня обізнаність з правилами літературної вимови.

2) Вплив діалектного середовища.

3) Вплив орфографії на усне мовлення.

4) Мовна неохайність, недбалість.

Чому така попередня робота необхідна для накреслення шляхів подолання мовних огріхів?

28. У статтях П. Є. Ткачука «Засвоєння учнями орфоепічних норм в умовах місцевих говірок» (Укр. мова і літ. в школі.— 1973.— № 6), В. В. Грещука «З досвіду роботи над діалектизмами» (Укр. мова і літ. в школі.— 1974.— № 4) та в інших подано ряд тренувальних вправ, спрямованих на подолання діалектних відхилень у вимові голосних і приголосних звуків. Визначте мету кожної вправи і поміркуйте, чому саме така вправа дібрана на досягнення цієї мети.

29. У мовленні учнів ви помітили такі помилки:

а) наявність акання: *без аглядки, баялася, вадив, ва-на, кали;*

б) змішування [и] та [і]: *вин, слив* (замість *він, слів*), *призвище, у тим;*

в) вимовах [х], [хв] замість [ф] чи навпаки [ф] замість [хв]: *арихметика, хрукти, ехвект, хворма, Ахврика, фіст, филина, фороба, фатати, фалити;*

г) оглушення дзвінких у кінці слів, складів та на межі слів: *внис, черес, грип, захоть, вітбій, рітко, каска* (замість *казка*), *швитко, піт смереками* тощо;

д) неподовжені м'які приголосні: *бажаня, смітя, житя, обличя, волося;*

е) тверда вимова [ц]: *овец, молодец, палец;*

є) вимова звукосполучень [шс'а], [т'с'а] замість правильного [с'с'а], [ц'ц'а] у словах *помиляєшся, умиваєшся, збирається* і под.;

ж) неправильне наголошування: *чітання, пісання, завданн'я, живемо, несемо, підете* (замість *живемо, несемо, підете*).

З'ясуйте причини таких помилок. За допомогою яких вправ можна домогтися їх усунення?

30. «Крім діючих закономірностей при вимові літерних та поскладово-літерних абревіатур,— зазначає Д. Г. Гринчишин у статті «Вимова літерних та поскладо-

во-літерних абревіатур» (Культура слова.— Вип. 10.— К.: Наук. думка, 1976),— потрібно ще враховувати живі традиції використання їх в усному мовленні. Особливо корисними в цьому відношенні повинні бути традиції радіопередач, адже вони мають спрямувати мовців на правильну вимову літерних абревіатур» (с. 83).

Назвіть діючі закономірності та живі традиції абревіатур. Складіть кілька завдань для учнів, при виконанні яких слід вести спостереження за мовленням радіо, телебачення.

31. У статті О. М. Бандури і Н. Ф. Скрипченко «Стилістичні вправи з евфонії в 4 класі» (Укр. мова і літ. в школі.— 1967.— № 9.— С. 65—71) учням рекомендується виправити речення:

1. *Вода збігала в глибоку канаву.* 2. *Над степом мчав весняний вітер.* 3. *У саду дуже голосно кувала зозуля.*

Як ви гадаєте, у чому смисл цієї вправи?

32. Учитель дав завдання відредагувати речення:

1. *У 1985 році у нашому селі відкрито пам'ятник воїнам-визволителям.* 2. *Читати ти вмієш, а пишеш погано.* 3. *Весь свій вік він був чабаном.* 4. *У мене був привід відмовитися від відвідування занять.* 5. *В нього в руках була книга.*

Яка мета такої вправи? Яке відношення вона має до орфоєпії?

33. Яку роботу з учнями можна передбачити, використавши подвійні форми того самого слова: *хоча* — *хоч*, *би* — *б*, *же* — *ж*, *більше* — *більш*, *менше* — *менш*, *раніше* — *раніш*, *знову* — *знов*.

34. Серед пропозицій, які вносила громадськість України до проекту нового українського правопису, були й такі:

“Ліквідувати чергування *у—в*, *і—й*. Віддати перевагу *в*, *і*.”

Як ви гадаєте, чому така пропозиція не була підтримана?

35. Вивчення української мови в школі з російською мовою навчання слід проводити з урахуванням міжмовних переносів у двох його різновидах: транспозиції (позитивний вплив однієї мови на вивчення іншої) і інтерференції (негативний вплив).

Покажіть на прикладі однієї з тем, як ви будете вивчати українську орфоєпію з урахуванням міжмовного переносу.

36. Розгляньте зразки лінгвістичних ігор (автор А. Т. Арсірій), надруковані в журналі «Українська мова і література в школі» (1981.— № 3). Які з них можна використати під час вивчення фонетики і графіки, а які — під час орфоєпії?

37. Методисти радять учням давати такі запитання:
Чому римуються такі рядки:

а) *Кров людська — не водиця,
проливати не годиться.*

б) *Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?* (Леся Українка).

У чому смисл таких завдань?

38. Учитель запропонував учням вимовити такі слова і речення:

а) *книжці, дочці, невісточці, казці, в сорочці; веселишся, оглядаєшся, нахваляєшся, добиваєшся;*

б) *Колос повний до землі гнеться, а пустий угору дереться; Брехнею світ пройдеши, та назад не вернешся;*

в) *безсмертний, розкажи, одцвісти, відповісти.*

Чим керувався учитель у доборі мовного матеріалу?

39. Складіть речення з такими парами слів: *обід — обід, засипати — засипати, зéмлі — землі.*

40. Яку роботу з формування орфоєпічних навичок можна провести на такому уривку оповідання А. Тесленка «Школяр»:

Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був: сумирненький, соромливенький, млявенький, як дівчинка. Та ще ж такий чорнобривенький, білолиценький, носик невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучерями. Воно й училося, нівроку йому. Страх яке до книжки було: чита, одно чита...

...Усе було розпитує вчителя, усе розпитує і про се, і про те, як і дощ, як і сніг. Вчитель було не навтішається ним, усе було по щічках його, по щічках, а воно все таке раде ото, так осміхається та ту голівку так простягає до його...

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ОРФОГРАФІЇ

1. У статті «Чи потрібний правопис?» Л. А. Булаховський зазначив два протилежні підходи до цього питання:

«Деякі люди неширокого кругозору не ставлять собі і самого питання. Для них володіння усталеним правописом»

сом і освіченість незаперечно збігаються, і їм важко уявити собі, що можна бути високоосвіченою й розвинутою людиною, але далеко не ідеально володіти усталеним правописом — явище, яке спостерігається не так уже й рідко...

Є люди й «обивательського» типу, для яких правопис з суворими вимогами до нього — не більше, як один з традиційних пересудів, у житті малокорисних, якщо не просто шкідливих. Їх мрія — щоб слова писались так, як вони вимовляються тепер» (Булаховський Л. А. Вибрані праці. У 5 т.— Т. 1.— К.: Наук. думка, 1975.— С. 256).

Який методичний висновок випливає з цього висловлення?

2. Основним принципом навчання орфографії є принцип свідомості, який базується на зв'язку вивчення орфографії з граматиною. Покажіть це на прикладі формування певної орфографічної навички.

3. М. В. Бардаш у книзі «Навчання орфографії у восьмирічній школі» (К.: Рад. шк., 1966) відзначила:

«Нехтування принципом залежності процесу засвоєння від особливостей мовного матеріалу часто призводило до неправильних висновків про шляхи засвоєння орфографії. Так, прибічники «слухової» теорії навчання орфографії пропагували диктант як основний засіб навчання грамотного письма. Прибічники «зорової» теорії навчання орфографії висували списування основним засобом навчання правильного письма. І перші, і другі, не рахуючись з особливостями мовного матеріалу, універсальзували висновки, які мали часткове значення, зводили їх до загального закону» (с. 12).

Що має на увазі автор під «особливостями мовного матеріалу»? Як була подолана помилкова методика навчання орфографії в працях радянських учених-методистів.

4. Проаналізуйте програми з української мови для 1—9 класів і визначте місце орфографії серед інших розділів. Чим викликане таке розташування правописного матеріалу?

5. Прокоментуйте:

«Правило організує навчання письма, але воно саме по собі ще не приводить до правильного письма: написання повинно бути закріплене шляхом тривалих вправ, так щоб воно стало навичкою». (Гальперин П. Я., Запорожец А. В., Эльконин Д. Б. Проблемы фор-

мировання знань і уменій у школьників і нові методи навчання в школі // Вопросы психологии.— 1963.— № 5.— С. 65).

6. Орфографічна навичка є вторинно автоматизована дія, процес вироблення якої психологічна наука пов'язує з поступовим переходом від розгорнутого процесу суджень і умовиводів до згорнутого. Що в орфографічній навичці є не до кінця автоматизованим і чому?

7. «Розрізняють два шляхи утворення навичок:

а) оволодіння навичкою починається з усвідомлення правил і прийомів (цей спосіб найбільш характерний для школи); б) утворення навички йде практичним шляхом, без попереднього повідомлення теоретичних відомостей, спираючись на практичні вказівки інших людей чи власний досвід» (Бардаш М. В. Навчання орфографії у восьмирічній школі.— К.: Рад. шк., 1966.— С. 9).

Коли доцільніший практичний шлях оволодіння орфографією? Наведіть приклади.

8. Розкрийте зміст висловленого на конкретних прикладах:

«Аналіз навчального процесу показує, що вирішальне значення для становлення навичок орфографії, їх міцності і темпу формування має опора на ті основні поняття, які або специфічні для самої орфографії (орфограма, види і типи орфограм, принципи правопису), або, не будучи орфографічними, становлять теоретичну основу правил (частина мови, відмінювання, дієвідмінювання, однокорінні слова тощо). Вільне оперування на письмі цією теоретичною основою визначає успішність оволодіння учнями нормами російського правопису» (Основи методики русского языка в 4—8 классах.— М.: Просвещение, 1983.— С. 133).

9. Розкрийте зміст понять «орфографічна зіркість», «зорова пам'ять», «зорове сприймання». Наведіть приклади вправ, мета яких — розвиток орфографічної зіркості.

10. З'ясуйте різницю між орфограмою і орфографічним правилом. Наведіть приклади орфограм-букв, орфограм-дефісів, орфограм-рисочок, орфограм-пропусків, орфограм-контактів.

11. Розгляньте структуру книги Є. Д. Чак «Складні питання граматики та орфографії» (К.: Рад. шк., 1978). Як структура цієї книги співвідноситься з шкільною програмою і шкільними підручниками? Зробіть висновок про

те, чим керувався автор у розташуванні матеріалу книги.

12. Наведіть приклади вправ, у яких орфографічна мета поєднана з розвитком мовлення учнів.

13. Як проявляється зв'язок орфографії з іншими розділами курсу української мови при виконанні таких вправ:

1) Розбийте слова на чотири групи залежно від значення префікса («додаткова попутна дія», «наближення», «неповнота дії»):

Приблукати, прикрити, пританцьовувати, привезти, приволочити, приглушити, пригасити, приспівувати, притупувати.

2) Виявити значення префіксів у кожному слові:

Пригнати, прибігти, приставити, пригвинтити, пришити, приписати, привчити, приневолити, притуманити, притирати, присипати, присохнути, пристріляти.

14. У методичному посібнику для вчителя («Будова слова і словотвір» — К.: Рад. шк., 1977) В. О. Горпинич наводить значення найпоширеніших префіксів і суфіксів української мови (с. 44).

При виконанні яких вправ орфографічного характеру вчитель може їх використати?

15. Назвіть найбільш раціональні способи і прийоми опрацювання фонетичних, морфологічних, традиційних (історичних) та диференційованих (смыслових) написань, обґрунтуйте їх.

16. Ненаголошені голосні в коренях слів довгий час розглядалися в розділі «Фонетика». Починаючи з 1954 року вони вивчаються в розділі «Склад слова» (тепер цей розділ називається «Будова слова і орфографія»). На основі якої правописної ідеї відбувся перерозподіл матеріалу між розділами?

17. Г. І. Купрієнко граматико-орфографічні правила за характером і призначенням поділяє на дві категорії:

1) До першої категорії належать ті, що точно і майже беззастережно визначають та зумовлюють написання слів без винятків або з невеликими винятками...

2) До другої категорії належать такі правила, які дають лише ключ до розуміння окремих правописних моментів, настановлюють на міркування, на аналіз певних орфографічних ситуацій (Методика викладання української мови в середній школі.— К.: Рад. шк., 1962.— С. 238).

Проаналізуйте підручник для 5—9 класів (за вибором викладача) і з'ясуйте, який правописний матеріал належить до першої категорії, а який до другої. Що дає такий аналіз для майбутньої вчительської праці?

18. У процесі засвоєння орфографії учні повинні навчитися обирати написання залежно від граматичних, фонетичних, словотворчих особливостей слів та від їх лексичного значення. Розробіть фрагменти уроків, на яких: а) орфографічні правила повідомляються в готовому вигляді; б) завдання фонетико-орфографічного, граматико-орфографічного, семантико-орфографічного, словотворчо-орфографічного типу подані у вигляді пошукових.

19. Під час вивчення орфографії сучасна методична наука рекомендує виконання завдань такого типу:

а) що треба знати й уміти, щоб правильно написати складні прикметники (разом, окремо чи через дефіс)?

б) які відомості з розділів «Лексика», «Будова слова», «Словотвір», «Морфологія», «Синтаксис» треба знати, щоб правильно написати частку *не*?

в) доведіть, що всі розділи про мову, які вивчали в 5—7 класах, пов'язані з орфографією.

Яка мета цих завдань?

20. На паралельне засвоєння правил орфографії української та російської мов впливає ступінь подібності правил їхнього правопису. Проаналізуйте за вибором один з розділів шкільних програм і підручників з російської і української мов, розподіліть групи правил у такому порядку:

а) правила, що частково не збігаються в українській і російській мовах;

б) правила, прямо протилежні за змістом;

в) правила, специфічні для кожної з мов;

г) правила, що повністю збігаються.

Чому вам запропоновано групи правил розташувати саме в такому порядку? Як це ви зможете використати в роботі?

21. Проаналізуйте правила написання префіксів російської і української мов, знайдіть серед них такі, що:

а) повністю збігаються за змістом; б) частково не збігаються за змістом, але мають суттєві відмінності;

в) протилежні за змістом; г) притаманні лише одній мові.

Розробіть фрагменти уроків на одну з тем, беручи до уваги проведений вами аналіз.

22. Покажіть на прикладах, як засвоєнню написань, що не перевіряються правилами, сприяє етимологічний аналіз.

23. Розкрийте теоретичне і практичне значення розгляду історії формування правописних систем під час вивчення курсу історії української літературної мови для опрацювання графіки і орфографії в школі.

24. До теми «Чергування [o], [e], з [i], [e] з [o] після [ж], [ч], [ш], [й]» розробіть історичний коментар для вчителя. Використайте з цією метою вузівські підручники та інші джерела. За яких умов учитель може явища фонетики, представлені в розділі «Будова слова і орфографія», прокоментувати з історичної точки зору?

25. Доведіть, що в цитованих висловах О. І. Власенкова з книги «Развивающее обучение русскому языку» (М.: Просвещение, 1983) немає думок, що суперечать одна одній:

«Навчання правопису спрямоване перш за все на вироблення автоматизму» (с. 73).

«При навчанні орфографії важливою умовою, що підвищує розвиваючий ефект, є тісний взаємозв'язок вироблення навичок з різними видами лінгвістичного аналізу, які забезпечують обґрунтований вибір правильних написань, активну розумову діяльність по застосуванню знань, їх мобільність у ході практичного застосування» (с. 75).

26. Т. В. Напольнова у книзі «Активизация мыслительной деятельности учащихся на уроках русского языка» (М.: Просвещение, 1983) пише:

«Учні в процесі засвоєння орфографії повинні навчитися виконувати такі операції:

1) вибрати написання залежно від граматичних особливостей слова;

2) вибрати написання залежно від фонетичних особливостей слова;

3) вибрати написання залежно від лексичного значення слова;

4) вибрати написання залежно від особливостей словотворення» (с. 90).

Доведіть, що ці твердження не суперечать, а розвивають думку О. М. Пешковського про те, що правописне мислення ґрунтується на: 1) умінні відрізнити письмовий вигляд слова від усного і в деяких випадках протиставити перший другому; 2) умінні розчленовувати за-

писане слово на складові частини (Пешковський А. М. Методическое приложение к книге «Наш язык» (Вып. 1 и 2.— М.: ГИЗ, 1923.— С. 70).

Проілюструйте кожен пункт твердження Т. В. Напольнової прикладами української мови.

27. Визначте методи і прийоми опрацювання нового матеріалу у поданих нижче методичних порадах.

«Розглядаючи префікс *пре-*, учні повинні зрозуміти, що цей префікс за значенням наближається до «дуже» і вживається на означення збільшення якості.

На дошці записуємо в колонці слова:

превеликий —

предобрий —

препоганий —

і запитуємо учнів, як можна двома словами виразити значення кожного з цих слів. Учні відповідають: «дуже великий», «дуже добрий», «дуже поганий». Ставимо ризику і записуємо ці відповідники до кожного із названих слів. Так само учні пояснюють значення слів *пресолоний*, *пребагато*, *прегарно*, *предовго* і под. На основі виконання такої справи учні самі можуть зробити висновок, що замість префікса *пре-* можна вжити слово «дуже». Отже, префікс *пре-* пишемо тоді, коли замість нього можна вжити слово «дуже» (Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Вивчення української мови в четвертому класі.— К.: Рад. шк., 1977.— С. 96).

28. Прочитайте з розділу «Где надо сомневаться?» книги В. Панова «Занимательная орфография» (М.: Просвещение, 1984) розповідь під заголовком «Пять ступенек». Чи можна висновки з цієї розповіді віднести і до української орфографії? Перевірте власні міркування, прочитавши інші розповіді цього розділу. Які з наведених порад (при «наповненні» відповідним орфографічним матеріалом) можна застосовувати при вивченні орфографії української мови?

29. Прочитайте статтю Г. К. Малютіна «Вивчення ненаголошених голосних у коренях слів» (Укр. мова і літ. в школі.— 1977.— № 1). Які форми роботи застосував словесник, щоб учні не просто запам'ятали написане, а глибоко осмислили його, що є основою продуктивного запам'ятання.

30. Г. Р. Передрій у статті «Прийоми активізації навчання мови» наводить приклади проведення двох уроків на тему «Апостроф»:

«В обох класах використовувалася таблиця з записаними на ній словами з апострофом і без нього. Одна вчителька вивчення правил орфографії проводила з спостереженням над вимовою слів з апострофом, порівнюючи до них вимову окремих слів, схожих за звучанням,— без апострофа.

Інша вчителька, використовуючи ту саму таблицю, показуючи букви, запитувала: «Яка це приголосна? (Губна). Яка це голосна? (Йотована). Після яких приголосних і перед якими ставиться апостроф? (Після губних, перед йотованими)» і т. д.

Яке, на вашу думку, пояснення відповідає принципу науковості, змушує збагнути суть орфографічних явищ. Чому? Напишіть докладний конспект цієї частини уроку.

31. Для кращого запам'ятання правопису *не* з дієсловами учитель дав записати учням речення:

«Дід уже недочуває, недобачає, він часто нездужає, але багато працює. Хто ж його неволить робити? Він сам ненавидить лінощі».

Діти швидко запам'ятали цей вислів (див. П р ж е в а л и н с ь к а Т. Є. Зацікавлення учнів 1—4 класів граматичним матеріалом // Укр. мова і літ. в школі.— 1963.— № 3.— С. 28).

Чому вчитель дав учням саме такі речення для запису? Завдяки чому досягнуто тривале запам'ятання учнями написання *не* із згаданими дієсловами?

32. І. Ф. Єрофеев у статті «Жарт як засіб інтенсифікації сприймання» пише:

«Дуже ефективним засобом піднесення працездатності учнів на уроках є зміна форм роботи, урізноманітнення видів вправ та ін.

Проте ніщо так не інтенсифікує сприймання навчального матеріалу учнями і поряд з тим ніщо так не відновлює витраченої працездатності, як сміх, особливо викликаний сказаним на уроці жартом, дотепом, анекдотом. Сміх цей — не самоціль. Він органічно влітається в тему уроку і фактично є унаочненням. Проте унаочненням особливим, найактивнішим, яке назавжди карбує в пам'яті слухача пояснювані на уроці явища, категорії, терміни тощо, унаочненням, яке відновлює сили дітей» (Укр. мова і літ. в школі.— 1962.— № 5.— С. 48).

Наведіть приклади з методичної літератури або подайте власний приклад застосування згаданого методичного прийому.

33. Визначте метод опрацювання теми «**И**, **і** в словах іншомовного походження»:

На дошці записано слова: *дикція, мітинг, транзит, сифон, панцир, жирафа, речитатив, шифр, ритміка.*

Звертаємося до класу:

— Підкресліть приголосні, після яких пишеться *и*. (Учні підкреслюють букви *д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р*.)

— Скільки цих приголосних? (Дев'ять).

— Які назви означають записані на дошці слова? (Загальні).

— Отже, після яких дев'яти приголосних пишемо літеру *и* в загальних назвах слів іншомовного походження перед буквами, що позначають приголосні звуки? (Школярі роблять висновок).

Далі пропонуємо записати такі слова: *діагональ, діапозитив, діамант Тібр* і запитуємо учнів:

— А чому в цих словах після букв, що входять у «дев'ятку», пишемо *і*? (У першій групі слів, записаних на дошці, буква *и* стоїть після *д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р* перед літерами, що позначають приголосні звуки. У другій групі після букв, що входять до «дев'ятки», стоять дві букви, які позначають голосні звуки. (Хом'як І. М. Активізація пізнавальної діяльності учнів при вивченні правопису слів іншомовного походження // Укр. мова і літ. в школі.— 1986.— № 4.— С. 49).

34. Опрацюйте статтю К. М. Плиско «Комплексне планування і конкретизація мети та завдань уроку мови» (Укр. мова і літ. в школі.— 1985.— № 6.— С. 29—34).

Керуючись рекомендаціями автора статті, сплануйте мету уроків з тем:

1) Уподібнення дзвінких і м'яких приголосних.

2) Позначення м'якості приголосних на письмі.

3) Правила вживання м'якого знака.

35. Висловіть своє ставлення до запропонованих прийомів. Застосувати цей спосіб пояснення на уроці і зробити висновок про його ефективність.

«Учитель голосно, чітко та ясно вимовляє слова *цвяшок* і *зв'язок*, пропонує учням вслухатись у їхню вимову (слухове сприймання); записує ці два слова; пропонує учням мовчки прочитати їх і порівняти (зорово-слухове сприймання); стирає з дошки, пропонує записати (зорово-моторне сприймання); пропонує пояснити характер першого приголосного в обох словах (у першому слові по горизонталі цей приголосний належить до кореня, у другому — до префікса) і звернути увагу на характер наступного приголосного та голосного після нього в обох словах (у першому слові губний пом'якшений, у другому — губний твердий); дивлячись на записані в зошити слова (зорове сприймання) і виходячи з орфоепічно-морфологічного і орфоепічно-правописного аналізу, учні роблять висновок, чому нема апострофа в першому слові і

чому він є в другому». (Кулик Б. М. Методичні вказівки до таблиць з граматики і орфографії української мови.— К.: Рад. шк., 1962.— С. 7.)

36. Прочитайте і поясніть, чому займенники на таблиці так згруповані.

Для закріплення теми «Займенники неозначені і заперечні» радимо виготовити спеціальну стінну таблицю за таким зразком:

«Запам'ятайте правопис займенників:
хто-будь, що-будь, чий-будь, який-будь;
будь-хто, будь-що, але будь у кого, будь на чому;
який-небудь, чий-небудь, котрий-небудь;
казна-хто, казна-що, але: казна в кому, казна в чому;
хтозна-чий, хтозна-що, хтозна-який, але хтозна при кому...» (Див. там же.— С. 32).

37. У дискусійній статті «Головне — майстерність учителя» О. Ф. Тесля писав:

«Не можна лише, на мою думку, погодитися з пропозицією запроваджувати так звану какографію (навчання дітей на неправильних, навмисне перекручених текстах). Вважаю, що учень у школі (та й поза школою) мусить перебувати в такому оточенні, щоб ніде, ні за яких умов він не побачив і не почув неправильного. Якщо ж лишається якийсь час на уроці, то краще використати його для закріплення, тренувальних вправ.

У дитини формується свідомість, розвивається розум, збагачується пам'ять, то ж повинна вона розвиватися на правильно написаних словах, реченнях, текстах, на правильній, виразній вимові. Знання учнів ще не такі сталі, щоб не прийняти неправильне за правильне. Навчання, як відомо, взагалі значною мірою пов'язане з боротьбою з отим неправильним. Згадаймо диктанти, перекази, твори. Неправильно написані слова вчителі виправляють, примушують учня повторити правило, придумати речення з таким словом. Без роботи над виправленням помилок не мислиться навчання. Помилка — наш ворог! Учитель бореться з нею, як з бур'яном на полі. То для чого ж штучно притягувати її?» (Укр. мова і літ. в школі.— 1962.— № 6.— С. 78).

З часу написання статті пройшло більше двох десятків років. Як ставиться сучасна методика до використання «какографії»?

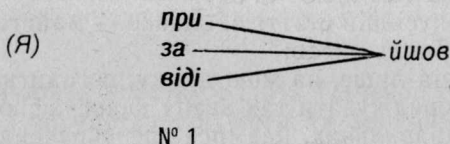
38. Складіть таблицю, за допомогою якої можна навчити учнів відрізняти прийменники від префіксів. «Чи-

тання» таблиці має супроводжуватися застосуванням прийомів аналогії, зіставлення і порівняння.

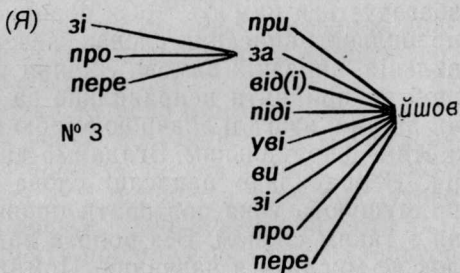
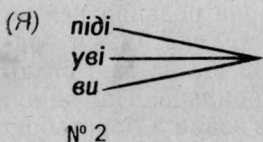
39. Використання кодоскопа на уроках мови дає можливість застосувати прийоми активного викладу нового матеріалу. Л. П. Пресман з цього приводу пише:

За допомогою кодоскопа забезпечується різноманітність форм роботи при поясненні нового матеріалу перш за все за рахунок здатності екрану керувати всім ходом спостереження.

Найпростіший випадок — спостереження за складом слова при вивченні цієї теми. На першому діапозитиві чи плівці записано слова, де різним кольором виділено частини слова. Для спостереження дається 5—6 прикладів, операція з якими допомагає зробити висновки. Потім учитель на екрані показує схему, що містить завдання для колективної роботи:

Усно клас складає невеликі речення, використовуючи утворені слова. Накладання нових діапозитивів дає новий матеріал для спостережень (на кожній плівці дається по три нових префікси зі стрілками).

№ 1, № 2, № 3

Остаточний вигляд
транспаранта.

При вивченні яких орфографічних правил можна застосувати прийом поступового монтажу схеми за допомогою діапозитивів? Покажіть це на кількох прикладах.

40. Під час вивчення теми «Букви з, с, у префіксах з- (зі-, с-), роз-, без-» у 5 класі шкіл з російською мовою навчання учитель використав такі таблиці:

Префікс з- (с-)

У російській мові

В українській мові

с-	з-	
сказать	переходить к	сказати, скинути
спокойный	в с- перед п	спокійний, спитати
стереть	т	створити, стерти
сфотографировать	ф	сфотографувати
сходит	х	сформувати
сформировать		сходити, схилити
сдерживать	з- пишеться	збирати, здержувати
сбросить	перед усіма	зробити, здавна
сшить	іншими буква-	зшити
сцедить	ми	зсунути, зцідити

Примітка: з-, с- і букви після них бажано виділити в таблиці іншим кольором.

У російській мові

В українській мові

<i>разбавлять</i>	<i>розбавляти</i>
<i>разговориться</i>	<i>розговоритись</i>
<i>распущенный</i>	<i>розбещений</i>
<i>рассмотрение</i>	<i>розгляд</i>
<i>ропуск</i>	<i>розпуск</i>
<i>розыск</i>	<i>розшук</i>
<i>разделять</i>	<i>розділяти</i>

(Див.: Суський М. І. Вивчення правопису префіксів у 4 класі шкіл з російською мовою навчання // Укр. мова і літ. в школі.— 1985.— № 2.— С. 64).

Як сприяє матеріал таблиці у досягненні ефективного засвоєння учнями правопису префіксів?

41. Прочитайте розробку уроку «Вживання префікса не- і частки не з різними частинами мови».

Роботу проводимо з використанням таблиці підручника, у якій зведено основні правила написання не з різними частинами мови залежно від того, в якій ролі виступає не — заперечної частки чи частини кореня.

Розглянувши таблицю, проводимо словниковий диктант:

Нероба, неук, немовля, необхідність, ненависть; неозорий, незмірний, неависний, немічний; негайно, невтомно, незримо, ненароком, неухильно; ненавидіти, неволити, нехтувати.

Застосовуючи правила таблиці, учні пояснюють значення і написання слів з не. Наприклад, у слові *нероба*

префікс *не-* так тісно зрісся з коренем, що без нього не вживається, а у словах *ненавидіти, неволити, нехтувати* *не* є частиною кореня. У нашій мові немає слів *навидіти, волити, хтувати*.

На основі аналізу слів диктанту учні роблять висновок: *не* пишеться разом із словами, коли вони без *не* не вживаються. У такого типу словах *не* є частиною кореня.

Повторюємо на уроці і написання дієслів з префіксом *недо-*. Через кодоскоп проектуємо речення:

1. *Старий недобачав, а ще дужче недочував* (В. Минко). 2. *Вони не допомогли нам у збиранні врожаю*.

Прокоментувавши речення, учні пригадують, що з дієсловами, які означають неповну дію, тобто недостатню, меншу за норму (*недовиконати план* — виконати менше ніж на 100 процентів, *недоважити* — зважити менше, ніж потрібно), префікс *недо-* пишеться разом. У другому реченні *не* заперечує наявність дії і пишеться окремо.

На уроці можна запропонувати учням виконати наведені нижче вправи.

1) Від поданих слів за допомогою префікса *не-* утворити антоніми, дібрати до них синоніми без *не-* і записати.

Доля, воля, порядок; веселий, сподіваний, добрий; рідко, голосно, далеко.

Довідка: лихо, рабство, безладдя; сумний, рапто-вий, лагідний; часто, тихо, близько.

Зразок: друг — недруг (ворог).

2) Переписати речення, розкривши дужки. Пояснити, як пишеться частка *не* з дієприкметниками, якщо при них є залежне слово або вони виступають у реченні присудками.

1. *Порвалася (не)скінчена розмова*. 2. *Тільки мав талант до віршів не позичений, а власний* (Леся Українка). 3. *Голока (не)орана, вівці (не)лічені, пастух ро-гатий* (Нар. творч.).

Аналізуючи вживання *не* з дієприкметниками, учні пригадують правила: 1) у ролі префікса *не-* в дієприкметнику вживається тоді, коли дієприкметник виступає в реченні означенням без залежного слова; 2) *не* виступає в ролі частки, якщо при дієприкметнику є залежне слово або дієприкметник — іменний складений присудок.

3) Прочитати речення, з'ясувати, якого смислового відтінку надає їм частка *не*.

1. *Життя — не шовкова травиця* (М. Стельмах). 2. *Не*

золоті дощі з небес, а золоті робочі руки запліднюють лани і луки (М. Рильський). 3. Не раз і не два нашу землю святу топтав ненависний чужинець (В. Сосюра). 4. Не все те золото, що блищить. 8. Не тільки світу, що у вікні,— за вікном ще більше (Нар. творч.).

На основі аналізу речень вправи учні узагальнюють: *не* виступає в ролі частки, коли в реченні є протиставлення із сполучником *а* або коли *не* є запереченням наявності предмета, ознаки, дії; при числівниках, займенниках.

Слід повторити і нарізне написання *не* з дієсловом *мати* в 3-й особі однини теперішнього часу — *не має* (*Він не має часу*) і написання разом заперечного присудкового слова *немає*, яке можна замінити формою *нема* (*У нього немає (нема) часу*).

Так у процесі виконання вправ учні пригадують правила правопису *не* з різними частинами мови. Після цього один-два школярі самостійно узагальнюють ці правила, приводять їх у певну систему.

Вдома шестикласники закріплюють засвоєний матеріал про написання *не* з різними частинами мови, складають твір-мініатюру на тему «Хто не працює, той не їсть». (Г мир Г. І. Узагальнення матеріалу за темою «*Не, ні* з різними частинами мови» // Укр. мова і літ. в школі.— 1985.— № 3.— С. 38—40.)

Проаналізуйте добір вправ до вивчення цієї теми. Чому саме такий порядок їх виконання обрав учитель?

42. Вивчаючи матеріал про творення дієприслівників, учитель звернувся до учнів із запитанням: Як правильно написати — *держачись за руки* чи *держучись за руки*? Учні без вагань не могли відповісти на це запитання. Зацікавивши таким чином дітей, мобілізувавши їхню увагу, учитель повідомив, що від дієслів I дієвідміни утворюються дієприслівники з суфіксами *-учи* (*-ючи*), від дієслів II дієвідміни — з суфіксами *-ачи* (*-ячи*).

Сплануйте пояснення цього матеріалу так, щоб учні самі дійшли висновку про творення дієприслівників.

43. Учень зробив помилку у слові *чикагський* (написав *чиказький* за аналогією до *бузький, праський*).

Якого типу ця помилка? Як показати учневі суть помилки, проілюструвати її додатковими прикладами?

44. Тему написання *и, і* в словах іншомовного походження методисти часто рекомендують розпочати зі вступного слова вчителя про те, що народи споконвіку

запозичували один в одного не лише продукти праці, а й слова.

Напишіть текст вступного слова до цієї теми. Вимоги до тексту: 1) розповідь має бути цікавою; 2) у вступному слові необхідно довести, що без запозичених слів високорозвинена мова існувати не може; 3) у тексті має бути пояснення, чому при написанні іншомовних слів керуються окремими правилами.

45. Використання моторної пам'яті здавна вважалося головним засобом засвоєння написання слів, що не перевіряються: щоб навчитися писати, треба писати. Спираючись на знання з психології, поясніть, від чого залежить успіх вправ такого типу: від кількості повторень одного і того ж написання чи від часових інтервалів між ними з одночасним підкріпленням інших видів пам'яті?

46. Який ряд слів краще включити до вправи із завданням розташувати слова за алфавітом. Чому?

1) *Пластилін, бензин, веранда, коридор, бандероль, чемодан, бетон, екскаватор.*

2) *Стіна, робота, пальто, хода, міцний.*

47. Розкрийте сильні і слабкі сторони списування як прийому розвитку орфографічної пильності: списування з готового тексту, списування ускладнене (з додатковим завданням, зі зміною тексту, вибіркоче, самодиктант, за запитаннями тощо).

48. Розкрийте можливості використання приписів алгоритмічного типу для засвоєння правопису української мови. Які види алгоритмів є найбільш зручними для розв'язання граматичних задач? Чому не весь правопис української мови можна засвоїти, застосувавши алгоритми? Складіть алгоритмічний припис правопису *не* з прикметниками, побудований за альтернативним вибором.

49. У статті «Динамічні таблиці на уроках фонетики і морфології» (Укр. мова і літ. в школі.— 1988.— № 6.— С. 55—58) автори (В. Т. Горбачук, В. В. Сидоренко, О. Н. Яворська) пишуть:

«Значно більше коло матеріалу можна унаочнити за допомогою таблиць, частини яких згинаються. Вони дають змогу ілюструвати деякі орфограми, зміну граматичних категорій та значень слів, звукове значення букв та ін. Зовнішньо такі таблиці подібні до статичних. Зразки їх наведено на схемах 3, 4 і 5.

Правопис префікса з- (с-)

Префікси роз-, без-

с *піймати*

роз *казати*

с *терти*

роз *ходитись*

с *формувати*

без *крилий*

с | *ходити*
з | *дати*
з | *бити*

без | *межний*
роз | *радити*
роз | *бити*

Схема 3

Схема 4

Відмінювання іменників II відміни

Н. <i>ліс</i>		
Р. <i>ліс</i>		<i>у</i>
Д. <i>ліс</i>		<i>ові (-у)</i>
З. <i>ліс</i>		
О. <i>ліс</i>		<i>ом</i>
М. (<i>в</i>) <i>ліс</i>		<i>і</i>

Схема 5

На місці пунктиру вони просто згинаються. Пояснюючи матеріал, ми відгинаємо частину таблиці. Наприклад, діти одержують завдання провідняти слово *ліс*. Коли завдання виконане, права частина таблиці розгинається і школярі звіряють за нею, чи вони правильно виконали вправу.

Часто виникає необхідність не просто «додати» якусь частину слова до іншої, а замінити її. В такому разі потрібні елементи записують на зворотному боці таблиці. Вона ж згинається так, що частина її закриває непотрібні елементи, а на їхньому місці з'являються інші, як це показано на схемі 6.

Пояснюючи, наприклад, подвоєння приголосних внаслідок збігу їх, учитель спочатку демонструє основні слова, а далі, загнувши таблицю, показує, як до основи слова, що закінчується на приголосний (наприклад, *стіна*), додається суфікс, який починається таким самим приголосним (*стін + ний = стінний*). Цим досягається помітний навчальний ефект: учні мовби спостерігають за самим творенням слів із подвоєними приголосними.

Подвоєння приголосних

<i>туман</i>	<i>ний</i>	<i>туман</i>	<i>ний</i>
<i>година</i>	<i>ник</i>	<i>годин</i>	<i>ник</i>
<i>день</i>	<i>ний</i>	<i>ден</i>	<i>ний</i>
<i>стіна</i>	<i>ний</i>	<i>стін</i>	<i>ний</i>

Схема 6

Лицьовий бік Зворотний бік Подвоєння букв на позначення приголосних

Як досягти такого ж навчального ефекту від вправ, використавши кодоскоп?

50. В. І. Куликівський у статті «Вивчення правопису слів іншомовного походження» радить з метою полегшення сприймання учнями матеріалу виготовити спеціальні таблиці, що охоплюють основні моменти правопису іншомовних слів. Серед інших була виготовлена така таблиця:

Уживання м'якого знака

У словах іншомовного походження м'який знак пишеться після м'яких приголосних **д, т, з, с, ц, л, н:**

Перед йотованими я, ю, є, ї, йо	Відповідно до вимови л перед приголосними	Відповідно до вимо- ви в кінці слів
<i>мадьяр порт'єра віньєтка Ньютон Лавуазьє Вінї медальон</i>	<i>фільм але: дельфін залп асфальт катафалк Енгельс голкіпер Бельгія Нельсон альбатрос</i>	<i>деталь але магістраль гол вуаль футбол автомобіль портал Рафаель Майкл Булонь рулон герань</i>

(Див.: Укр. мова і літ. в школі.— 1959.— № 1.— С. 41).

Що у цій таблиці необхідно змінити, а що можна використати і тепер?

51. Розкрийте методику проведення навчальних диктантів: а) пояснювальних і б) попереджувальних (зорових, слухових, вибіркових та ін.). Подайте порядок їх проведення.

З р а з о к:

Пояснювальний диктант

1) Диктується речення.

2) Учні повторюють його вголос і пишуть у зошитах (одночасно з цим один учень може писати те саме на дошці).

3) Проводиться мотивований аналіз (пояснення) написаного (пояснення може робитися після запису всього тексту диктанту).

52. Доведіть, що пропонувані О. І. Власенковим ускладнення диктанту сприяють розвитку розумових здібностей школярів:

«Такий вид орфографічної роботи, як диктант, може бути ускладненим завданням логічного і мовного характеру: дібрати заголовок до тексту, скласти план, підкреслити речення, у якому сформульована головна думка (якщо є таке речення), продовжити текст диктанту, сформулювати висновки, висловити своє ставлення до змісту тексту» (Власенков А. И. Развивающее обучение

руському языку (IV—VIII класи).— М.: Просвещение, 1983.— С. 84).

53. Наведіть приклади орфограм, які бажано засвоювати, використовуючи такі вправи, як «письмо по пам'яті» і «розучений диктант». Розкрийте методику проведення цих диктантів.

54. Розкрийте методику проведення диктанту «Перевіряю себе».

55. Керуючись принципом наступності, розташуйте такі види навчальних диктантів, як пояснювальний, попереджувальний, творчий у порядку наростаючої складності.

56. Розкрийте методику проведення кількох варіантів словникових диктантів. На яких етапах навчання слід застосовувати той чи інший варіант словникового диктанту.

57. Яка мета творчих диктантів? Опишіть послідовність проведення одного із різновидів творчого диктанту. Який зв'язок творчого диктанту з орфографією.

58. Складіть схему орфографічного розбору. На яких етапах вивчення правопису застосовується орфографічний розбір?

59. Підготуйте реферат на тему «Робота з орфографічним словником на уроках української мови».

60. Прочитайте:

Четвертокласникам загадали списати ряд слів (*старий, горілий, міський, веселий, в'ялий, дорожній, морський* та ін.) і утворити від них нові, додаючи відповідний префікс *пре-* або *при-*.

Робота виконувалась без орфографічного словника.

Більшість учнів із завданням справилися.

Ученицю, яка написала «прегорілий», прев'ялий», ми попросили пояснити, яким способом вона вибрала орфограму (такі запитання рекомендується ставити, щоб привчити школярів усвідомлювати власні мислительні операції на шляху розв'язання орфографічної задачі).

Вона розповіла:

— Спочатку я склала словосполучення *горілий хліб*. І далі міркувала так: *хліб* може бути просто *горілим* і *дуже горілим*. *Дуже горілий* — це збільшена ознака, яку можна виразити за допомогою префікса *пре-*. Тому я написала *прегорілий*. Так само я добирала префікс до слова *в'ялий* — шукала слова, яке відповідає значенню *дуже в'ялий*, і написала *прев'ялий* (Векслер В. П. Орфографічний словник і навчання правопису // Укр. мова і літ. в школі.— 1981.— № 10.— С. 56).

У чому суть помилки учениці? Як довести хибність пояснення учениці?

61. Під час проведення диктанту учитель слово *свято* прочитав навмисне неправильно: *с'вйато*. Учитель міркував так: той, хто твердо знає правопис апострофа, напише це слово все одно правильно.

Проаналізуйте дії вчителя.

62. Під час проведення контрольного диктанту слово *посміхається* учитель прочитав так: *пос'м'іхайет'с'а*. Чи правильно зробив учитель?

63. Після словникового диктанту на правопис прислівників різного типу виявилось, що їх правопис майже всі учні засвоїли добре. Однак на наступному уроці значна частина учнів у реченні *По новому мосту пройшла колона юнаків* написала *по новому* через дефіс. Яку помилку допустив учитель при поясненні правопису прислівників?

64. Доведіть, що запам'ятання і розуміння багатьох орфографічних правил не становить для учнів ніяких труднощів, проте їхнє використання на практиці викликає цілий ряд утруднень. Як має це враховувати вчитель у роботі?

65. Доведіть доцільність постановки запитань наведеного типу для формування правописних умінь учнів:

Для чого необхідно визначати наголос у слові? Для чого потрібно вивчати поділ іменників на відміни, групи, дієслів — на дієвідміни?

66. Проаналізуйте дві розробки уроку на тему «Написання *не* з іменниками», розділені у часі трьома десятками років. На основі спостережень зробіть висновки про те, що залишилося у способах викладу нового матеріалу незмінним, а що зазнало суттєвих змін.

«Завдання цього уроку — навчити учнів писати правильно частку *не* разом і окремо від іменників. Повторювати матеріал теми про іменник перед переходом до аналізу *не* треба: немає такого специфічного матеріалу, з яким пов'язується нова тема. Можна тільки послатися на відоме учням з курсу 4 класу про правопис частки *не* при дієсловах». Про це вчитель повинен нагадати, починаючи виклад теми.

1) Нагадується учням про правопис частки *не* при дієсловах; учитель зазначає, що з іменником ця частка пишеться іноді разом, іноді окремо. Коли пишеться *не* разом і коли окремо, є завданням уроку.

2) Учитель сам формулює правило, що разом пишеться *не* в іменниках, які замінюються іншим словом, близьким щодо значення (*неприятнь — ворожість, нещастя — біда і т. д.*); окремо пишеться частка *не*, коли виражається заперечення (*зробив не брат, не кінь, не дощ*). Участь учнів у з'ясувальному моменті уроку можлива тіль-

ки там, де добираються паралельні аналогії до іменників з часткою *не*.

Тому що до ряду іменників добирати такі паралельні аналогії важко (*нездатність, нездібність, неувважність* і деякі інші), їх подають на спеціальній таблиці для запису в словничках і для заучування напам'ять.

3) Вправи використовуються з ситуаціями двох родів: писання *не* разом і окремо при іменниках» (Чавдаров С. Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі.— Київ, Харків: Рад. шк., 1948.— С. 132).

Підручник подає чотири правила написання *не* з іменниками. Засвоєння цих правил вимагає в першу чергу усвідомлення значення іменника, вжитого з *не* в ролі префікса чи частки. При зіставленні слів *нещастя* — *не щастя*, *недруг* — *не друг*, *незгода* — *не згода* учні повинні зрозуміти різницю між ствердженням певного явища та його запереченням. Написання такого типу іменників з *не* (разом чи окремо) допомагає значною мірою підібрати до слів *нещастя, недруг, незгода* різної адекватності синоніми (*горе, ворог, сварка*).

Таким чином, написання *не* з іменниками, як і з іншими частинами мови, спирається значною мірою на смисловий аналіз і вимагає розглядання цієї орфограми в переважній більшості випадків у реченні чи словосполученні. Виняток становлять випадки, коли окремі слова — повнозначні частини мови без *не* не вживаються, коли *не* виступає в ролі префікса, який так тісно зрісся з коренем, що без нього слово не вживається. Добір методів і прийомів вивчення *не* з іменником буде зумовлюватися вказаними особливостями.

Під час вивчення першого правила пропонуємо учням зробити морфемний аналіз слова *невід*, а також слів *недуга, немовля*. Для аналізу беремо такі слова, у яких відносно легко виділити корінь шляхом добору споріднених слів. З'ясовуємо правило: хоч в аналізованих словах виділяємо префікс *не*, але вони на відміну від слів типу *нещастя, незгода* без префікса *не* не вживаються. Для закріплення цього правила проводимо словниковий диктант, у який включаємо слова *недолік, негода, недобиток, нездара, нежить* тощо. Можна запропонувати учням скласти усно речення з деякими з цих слів.

Друге правило про написання *не* з іменниками разом і перше — про написання *не* окремо вивчаємо одночасно на основі зіставлення й аналізу значення слів з *не*, вжитих у реченні. Після вивчення згаданих правил з підручника виконуємо колективно вправу 183, використовуючи крім смислового аналізу добір синонімів тощо. Вивчення правила про написання *не* окремо, якщо іменник, перед яким стоїть ця частка, протиставляється іншому, поєднуємо з виконанням колективно вправи 184. При наявності часу можна провести пояснювальний диктант, використовуючи при цьому подані речення. *Неправдою світ пройдеши, а назад не вернешся. Не краса красить, а розум* (Нар. творч.). *Чує серце недоленьку, сказати не вміє* (Т. Шевченко). *Казка була йому не вигадкою, а билицею* (Панас Мирний). *Сіяло сонце, в небесах ані хмариночки* (Т. Шевченко). (Беляєв О. М., Плиско К. М., Симоненкова Л. М., Шкільник М. М. Вивчення української мови в 5 класі шкіл з російською мовою навчання (Методичні вказівки до підручника).— К.: Рад. шк., 1974.— С. 65—66).

67. Г. І. Купрієнко пише:

«...Щоб удосконалити навички вживання апострофа, зовсім не обов'язково пригадувати спочатку правила, потім ілюструвати їх відповідними прикладами і, нарешті, писати пояснювальний диктант. Набагато ефективніше цю роботу можна провести, опрацюовуючи в класі ряд невеличких завдань: 1) написати словами числа 5, 9, 15, 19, 500, 900; 2) дібрати до слова *в'язати* однокореневі слова (наприклад, *в'язка, в'язень, зв'язаний, зв'язок, розв'язування, зв'язківцець, обов'язок, зобов'язаний* та ін.); утворити від іменників *дерево, солома, олово, риба* прикметники і ввести їх у речення; провідміняти письмово іменник *соловей* в однині і множині; 5) написати українською мовою *вьются, бурьян, червяк, мясо, мята, пятеро, память, священный* і ввести їх у речення; 6) перекласти на українську мову *Все были одеты по-праздничному. Мы провели экскурсию на гвоздильный завод. Водопьянов — известный летчик. Связь между отрядами поддерживал Петя Гурьев*» (Методика викладання української мови в середній школі.— К.: Рад. шк., 1962.— С. 239—240).

Проаналізуйте кожну запропоновану вправу з точки зору вимоги автора, «щоб повторення матеріалу здійснювалося на якійсь іншій основі». (Там же.)

68. Перевірте орфографічні вправи різного типу (за вибором), виконані учнями одного із класів базової школи. Зробіть облік, класифікацію й аналіз орфографічних помилок. У чому допомагає вчителеві така робота?

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ І ФРАЗЕОЛОГІЇ

1. Зверніться до програми з української мови і дайте відповідь на такі запитання:

а) В яких класах вивчається матеріал з лексики і фразеології?

б) Який програмовий матеріал з цього розділу повинні засвоїти учні в 5 класі, а який — у 6?

в) Що повинні знати і вміти учні, вивчивши розділ «Лексика і фразеологія» в 5 класі, а що — у 6?

г) В 8—9 класах не передбачено спеціальних уроків з лексики і фразеології, але в програмі визначено вміння, якими повинні володіти учні з цього розділу.

Коли ж і як ви будете формувати ці вміння в учнів?

д) Розкрийте значення й завдання вивчення лексики і фразеології в школі.

2. Проаналізуйте розділ програми «Лексика і фразеологія» для 5 і 6 класів.

Знайдіть у пояснювальній записці до програми обґрунтування розподілу цього матеріалу в кожному з класів.

3. Програма націлює вчителя на реалізацію міжпредметних зв'язків при вивченні матеріалу з лексики та фразеології.

5 клас

Епітет, порівняння, синоніми, характерні для народної творчості (літератури).

6 клас

Стійкі словосполучення і застарілі слова в художніх творах, алегорія (література), спеціальні слова-терміни (література, історія, географія, математика, біологія, образотворче мистецтво).

При вивченні яких тем найбільш доцільно використати матеріал інших предметів. Які види роботи ви запропонуєте учням і на якому етапі уроку?

4. Екстралінгвістичний принцип вивчення лексики вимагає врахування зв'язку значень слів з тими реаліями, які вони називають. На цьому принципі ґрунтується вивчення всіх лексичних понять.

Зверніться до підручника з української мови і проаналізуйте, як реалізується цей принцип в розділі «Лексика» в 5 класі і як — у 6? Які методичні прийоми найбільш доцільно використати під час роботи над таким матеріалом?

5. Лексико-граматичний принцип вивчення лексики ґрунтується на зіставленні лексичного і граматичного значень слів і допомагає в роботі над словами з абстрактним значенням.

Проаналізуйте під кутом зору цього принципу таку вправу для учнів 4 класу.

Визначте, в яких стовпчиках спільнокореневі слова, а в яких синоніми:

<i>яр</i>	<i>яр</i>	<i>кричати</i>	<i>кричати</i>
<i>видолинок</i>	<i>ярочок</i>	<i>закричати</i>	<i>верещати</i>
<i>байрак</i>	<i>ярок</i>	<i>викрикувати</i>	<i>лементувати</i>
<i>балка</i>	<i>ярище</i>	<i>прокричати</i>	<i>галасувати</i>

Знайдіть у підручнику кілька вправ з лексики, що ґрунтуються на цьому принципі.

6. Семантичний принцип вивчення лексики використовується при вивченні багатозначних слів, омонімів, синонімів, антонімів.

У підручниках для 5—6 класів цей принцип реалізується в завданнях, які вимагають спостереження над лексичним значенням слів та їх аналізу.

Доберіть такі завдання з підручника.

7. Завдяки діяхронічному принципу мовні явища розглядаються в історичному розвитку. Цей принцип допомагає формувати в учнів правильне розуміння розвитку словника і мови взагалі як явищ, зумовлених історією розвитку суспільства.

В основі вивчення якого матеріалу лежить цей принцип? Які вправи підручника допомагають його реалізувати?

8. М. Г. Стельмахович (див.: Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4—8 класах.— К.: Рад. шк., 1976.— С. 26) стверджує, посилаючись на дослідження О. В. Текучова, що протягом року кожен школяр повинен засвоїти близько 900—1200 слів.

З метою збагачення словникового запасу вчителі практикують такі прийоми, як:

з'ясування значення слова через показ моделі, малюнка, предмета, який воно називає;

морфологічний, словотворчий та етимологічний аналіз;

синонімічні та антонімічні пояснення;

розклад родових понять на видові і відведення видових понять під родові;

введення слова в контекст;

робота з тлумачним словником.

Розробіть види перелічених завдань. При вивченні яких тем, в якому класі ви їх використовуєте?

9. Складіть тематичний план до розділу «Лексика» (5 клас) за зразком:

№ уроків	Тема уроків	Повторення	Формування й закріплення навичок і умінь			Робота з розвитку мовлення	Перспективність навчання
			орфографічні	пунктуаційні	мовні		
1.	Слово і його лексичне значення. Ознайомлення з тлумачним і українсько-російським словниками	Слово-сполучення	Написання слів з наголошеннями голосними, що не перевіряються	Кома між однорідними членами речення	Правильне вживання в мовленні паронімів	Різні способи тлумачення слів	Науковий і художній стилі мовлення

10. Ознайомтеся з системою вправ з лексики, яку пропонують автори «Методики викладання української мови в середній школі» (К.: Вища шк., 1979.— С. 115—118).

Якою мірою цю систему вправ реалізовано в підручниках для 5 і 6 класів?

11. Студент-практикант вивчення теми «Синоніми» (4 клас) розпочав так:

«Окраса кожної мови — її синонімічна система. М. Т. Рильський назвав багатство синонімів «однією з питомих ознак багатства мови взагалі».

Ось зразок синонімічного ряду до стрижневого слова «ходити» — *іти, ступати, прямувати, брести, тягтися, сунути, дибати, чвалати, чимчикувати, швендяти, тинятися, плестися, пхатися, човгати*».

Чому при аналізі уроку практиканту було зауважено, що використаний ним приклад синонімічного ряду до стрижневого слова *ходити* невдалий?

12. Яке завдання ви запропонуєте учням на цьому матеріалі:

Адрес — *адреса*; *адресат* — *адресант*; *копалина* — *копальня*; *дружний* — *дружній*?

13. При вивченні якої теми і в якому класі вчитель запропонував учням записати такі групи слів:

1) *Кріпак, жандарм, кужіль, лікнеп, комнезам.*

2) *Космос, космодром, космонавт, гагарінець, невагомість, місяцехід, зореліт, стикування, ракета-носій, землянин, марсіанин.*

За яким принципом згруповано слова?

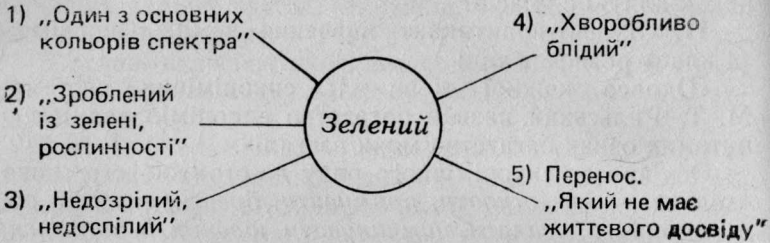
14. Вивчення нового матеріалу на тему «Слово і його лексичне значення» (5 клас) учитель почав розповіддю:

«На уроці малювання учитель дав учням завдання намалювати дерево. Коли він зібрав малюнки, то побачив, що всі вони різні, хоч зображали те саме. Ось один із учнів намалював старого крислатого дуба з густою темною кроною. На другому аркушику — біло-біла берізка. На третьому — пухнаста ялинка, а далі — яблуня з червоними яблуками... Комуś навіть заманулося намалювати пальму.

...Проте, незважаючи на різноманітність малюнків, усі намальовані дерева були схожі між собою. Кожне з них мало стовбур, кору, гілля, листя, загалом — усе те, що ї належить мати дереву. Тут уже ніхто не міг щось змінити. Інакше вийшло б не дерево, а щось інше. Воно б не мало найсуттєвіших своїх ознак. Саме ці найсуттєвіші ознаки і становлять зміст слова *дерево*». (Використано матеріал із книги: Матвієнко А. Живе слово.— К., 1964.— С. 5—6.)

Обґрунтуйте доцільність вибору даного методу учителем. Який шлях вивчення цього матеріалу обрали б ви?

15. При вивченні якої теми, у якому класі і на якому етапі уроку можна використати схему, подану Т. П. Уса-тенко в посібнику «Лексична семантика і розвиток мов-лення учнів» (К.: Рад. шк., 1984.— С. 54).

Як би ви, користуючись тлумачним словником, зобра-зили графічно значення слова *голос*?

Учням якого класу доцільно дати таке завдання?

16. Як і на якому етапі уроку може бути використа-ний при вивченні розділу «Лексика» даний матеріал?

- а) На уроці вивчають антоніми.
 Знову піднятих рук стіна.
 І зринає в дитячому гомоні:
 — Тепло...—
 — Холодно...—
 — Мир...—
 — Війна.
 А у мене думки зболілі.
 В скроні спогадів тисне вир;
 Чорним горем на світі білім
 Цей антонім до слова мир.

(В. Гутник)

б) *Коси, коса, поки роса, а як роса додолу, то ми до-дому* (Нар. творч.). *У горі проклали тунель* (З газети). *Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів* (Т. Г. Шевченко). *Та світи ж ти їм дорогу, ясен місяць, угорі* (П. Тичина).

в) Зіставте першу і останню редакції авторського тек-сту. Поясніть перевагу останньої редакції.

...А так же хороше
 Над чорним ґрунтом мак
 Горить і світиться, мов
 полум'я червоне
 (М. Рильський).

...А так же хороше
 Над чорним ґрунтом мак
 Переливається, мов полу-
 м'я червоне (М. Рильський)

17. Як за допомогою тлумачного словника ви навчите учнів розрізняти багатозначні слова і омоніми?

18. Як ви використаєте при вивченні лексики наочність, подану на форзаці підручників для 5 і 6 класів? Виготовте самостійно наочність для одного з уроків розділу «Лексика».

19. На уроці, присвяченому вивченню запозичених слів, який проводили студенти-практиканти в паралельних п'ятих класах, на етапі закріплення вивченого було запропоновано таку вправу:

5-А. Користуючись «Словником іншомовних слів», доберіть до запозичених слів українські відповідники:

<i>дискусія</i> — ...	<i>іронізувати</i> — ...
<i>прогрес</i> — ...	<i>алегорія</i> — ...
<i>агресор</i> — ...	<i>лаконічний</i> — ...

5-Б. Доберіть до українських слів синоніми іншомовного походження.

<i>суперечка</i> — ...	<i>глузувати</i> — ...
<i>поступ</i> — ...	<i>іносказання</i> — ...
<i>загарбник</i> — ...	<i>короткий</i> — ...

В якому класі студент-практикант дібрав більш вдале завдання? Свою точку зору обгрунтуйте.

20. Вчителька української мови, проводячи з учнями 6 класу екскурсію на пошту, звернула увагу учнів на значення і походження слів: *пошта, поштамт, телеграф, телефон, індекс, бандероль, телеграма, кореспонденція, тариф, бланк, телетайп*.

Мета цієї екскурсії була не тільки познайомити учнів з поштою, її працівниками, а й підготувати учнів до вивчення двох тем з лексики. Які теми мала на увазі вчителька?

21. Під час вивчення теми «Запозичені слова» вчитель запропонував учням виконати диференційовані завдання.

I група. Підкреслити запозичені слова в реченнях.

Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу. Ой, артіль моя, «Трояндо»: маркізет, мадеполам. На майдані коло церкви революція іде (П. Тичина).

II група. Вставити пропущені букви, пояснити значення термінів, користуючись словником іншомовних слів.

Обсерватор...я, грамат...ка, ор...гінал, б...ографія, д...а-лог.

III група. До слів іншомовного походження дібрати українські відповідники. Іншомовні слова ввести в речення.

Інтернаціональний, речитатив, турнір, міраж, автограф.

На основі змісту завдань визначте, за яким принципом здійснювався на уроці диференційований підхід до учнів. Аргументуйте доцільність такого розподілу і відповідність завдань цим групам.

22. На уроці з теми «Професійні слова» вчителька запропонувала учням скласти тематичний словничок «Аптека».

Чому саме при вивченні тем з лексики доцільно провести екскурсії в аптеку, на пошту, в друкарню та інші? Які освітні і виховні завдання ми вирішуємо під час таких екскурсій?

23. Проаналізуйте подане завдання для учнів. У якому класі ви його запропонуєте і з якою метою?

Прочитайте, замість запитань поставте необхідний прикметник з ряду поданих нижче синонімів.

а) У (якій?) *артілі* — всі коні в тілі.

(Яка?) *робота два віки живе.*

б) У (якому?) *тілі* — (який?) *дух.*

Книга (яка?) — сила.

1) *Гарний, хороший, добрий, славний, добрячий, предобрий.*

2) *Чималий, здоровий, величезний, великий, кремезний.*

24. Виконайте самостійно завдання. У тексті знайдіть синоніми та однокореневі слова, визначте, які з них зайві, які потрібні, поясніть чому.

Засніженою білою тайгою тихо-обережно пробирався самотою молодий стрункий самотній олень. Він шукав собі зручного, затишного місця для ночівлі. Та ось йому трапилася невеличка затишна улоговина. Глибоко грукнувши в пухкому розсипчатому снігу, він спустився з горбка вниз і сильними, пружними ногами почав копати яму. В усі боки полетіли сніжні білі грудки. Прозора, легка, серпанкова хмарка снігу піднялася над оленем. Незабаром була готова в снігу глибока сніжна яма. Вона була така глибока, що високий гінкий олень цілком увесь сховався в ній. Виднівся тільки білорудуватий, вкритий інеєм хребет і гіллясті багатопалі роги. Та ось олень ліг і зовсім злився з тайгою.

Які слова доцільніше залишити: *засніжена* чи *біла*, *самотою* чи *самотній*? У другому чи третьому реченні ви-

пустити слово «затишний»? Який із синонімів — *пухкий* чи *розсипчастий* — точніше передає думку? Чи потрібне слово *вниз* (адже спускатися можна тільки вниз)? *Білі* або *сніжні*. *Прозора*, *легка*, *серпанкова* — залишити одне. *Зняти в снігу* і *глибока*. Залишити одне слово: *високий* — *гінкий*; *цілком* — *увесь*; *гіллясті* — *багатопалі*.

(Використано матеріал із статті: Бандура О. М., Скрипченко Н. Ф. Робота з синонімами в 4 класі // Укр. мова і літ. в школі. — 1966. — №12. — С. 58—64).

В якому класі можна провести таку роботу з текстом? Доберіть аналогічні завдання.

25. При вивченні яких тем лексики доцільно використати завдання: «Якими прикметниками можна замінити подані за умови, що в кожній групі всі прикметники замінюються одним словом:

- а) *наточений ніж*, *різкий біль*, *тонкий слух* (гострий);
- б) *свіже повітря*, *охайний зошит*, *ясне небо* (чисте)».

26. Яке завдання ви запропонуєте учням, якого класу і з якою метою до таких словосполучень?

Сталевий характер, *залізна воля*, *золоті руки*, *срібний голос*, *олов'яні очі*, *бронзова шкіра*.

27. Доберіть вправи, які допоможуть сформувати у школярів уміння: 1) диференціювати значення багатозначних слів; 2) вживати багатозначні слова у певному значенні (у словосполученні та тексті).

28. Напишіть рецензію на посібник Л. М. Марченко «Робота з лексичними синонімами на уроках української мови» (К.: Рад. шк., 1981). В рецензії докладно проаналізуйте систему вправ, рекомендованих автором при роботі з синонімами.

29. Проаналізуйте зміст уроків з лексики, звертаючи увагу на такі питання:

- 1) Правильність визначення мети уроків.
- 2) Доцільність відбору засобів навчання: відповідність їх методичним принципам.
- 3) Наскільки об'єктивно і глибоко проаналізовано ці уроки?

Урок 1

Тема. Поняття про лексику. Лексичне і граматичне значення слова (5 клас).

Мета. З'ясувати значення слова *лексика*. За допомогою глумачного словника з'ясувати, якому життєвому явищу воно відповідає. Розкрити лексичне і граматичне значення на конкретних прикладах.

Хід уроку

I. Організація класу.

До уроку

1. Записати на дошці тему уроку.
2. Підготувати на кодотранспаранті план розкриття теми уроку:
 - а) що означає слово *лексика*?
 - б) як називаються книги, в яких записуються в алфавітному порядку слова нашої мови?
 - в) скільки слів в українській мові?
 - г) що таке лексичне значення слова? Чому *фак* — не слово?
 - д) що таке граматичне значення слова?
 - е) які словники називаються тлумачними?
 - е) як позначається лексичне і граматичне значення слів у тлумачних словниках?

3. Принести «Словник української мови» (К.: Наук. думка, 1970—1980) в 11 томах. На кожному парту покласти «Короткий тлумачний словник української мови» (К.: Рад. шк., 1978).

4. Заготувати кодотранспаранти для ознайомлення з принципами побудови словникової статті в тлумачному словнику.

Щоб учні засвоїли, з яких саме елементів складається словникова стаття, варто заготувати серію із трьох транспарантів.

а) Заголовок статті	Газета	Транспарант 1
б) Граматичні позначки	-и, ж	Транспарант 2
в) Тлумачення лексичного значення слова	Періодичне, переважно щоденне, друковане на великих аркушах паперу видання, яке містить матеріали про поточні події у різних галузях життя	Транспарант 3

Транспаранти повинні бути виготовлені так, щоб для їх демонстрації можна було послідовно накладати один на одний і одержати копію словникової статті.

Газета (-и, ж). Періодичне, переважно щоденне, друковане на великих аркушах паперу видання, яке містить матеріали про поточні події у різних галузях життя.

Учні записують тему уроку, знайомляться з планом розкриття нового матеріалу.

II. Пояснення нового матеріалу.

1. Повідомлення (5 хвилин).

Учитель: Чи є серед записаних вами слів (у формулюванні теми) незрозумілі слова?

Учень. Є: слово *лексика*.

Учитель. Усі слова, які вживаються в мові, становлять її словниковий склад, або *лексику* (від грецького «лексіс», що означає слово).

Наука, яка вивчає *лексику*, називається *лексикологією*.

Скільки ж слів у сучасній українській мові? Ні учень, ні академік, ні будь-хто з вчених мовознавців на це питання не відповість.

Найбільший за обсягом словник української мови, виданий в 11 томах колективом науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (1970—1980 рр.), містить близько 135 тисяч слів. Але і він не вичерпав усього багатства словникового складу української мови. Велике багатство нашої мови любовно зібрані й описали українські вчені-лексикографи. Батьківщина гідно оцінила працю мовознавців, відзначивши авторів Словника української мови Державною премією СРСР.

Перед вами лежить «Короткий тлумачний словник української мови», призначений для учнів загальноосвітніх шкіл. Частіше заглядайте в словники, збагачайте свою мову новими словами, черпайте з них потрібні відомості, до чого закликав М. Рильський:

Не бійтесь заглядати у словник:

Це пишний яр, а не сумне провалля.

Для потреб повсякденного спілкування досить невеликої кількості слів. Але для читання і розуміння книг їх треба знати дуже багато.

Установлено, що, вступаючи до школи, дитина вже використує близько 5000 слів, а в 14 років до 10 000. Обсяг словника конкретної особи залежить від роду її занять, освіченості та здібностей. Звернімося до творчої діяльності письменників. Наприклад, словник мови творів великого російського поета О. С. Пушкіна сягає понад 21 000 слів. Словник мови прозових творів Т. Г. Шевченка охоплює 20 000 слів, а поетичних — понад 10 000. І пригадаймо собі Еллочку-людюдку з роману І. Ільфа і Є. Петрова «Дванадцять стільців», якій вистачало для мовлення всього-на-всього 30 слів.

Отже, що таке *лексика*?

2. Бесіда (5 хвилин).

Учитель. Чому на початку уроку слово *лексика* вам було незрозуміле, а тепер зрозуміле?

Учень. Ми дізналися про його значення.

Учитель. А чи знаєте ви значення слова *шафа*?

Учень. Так. *Шафа* — один із різновидів меблів. Високий ящик з дверцями для збереження книг, одягу, посуду чи шкільних підручників.

Учитель. А що таке *фак*?

Учень. Такого слова немає.

Учитель. Правильно. А як ви дізналися, що *фак* — не слово?

Учень. *Фак* нічого не називає.

Учитель. Раз нічого не називає, отже, не має значення. А що означає «не має значення»? Чому слово *шафа* має значення, а *фак* — ні?

Учень. Коли людина чує слова *шафа*, *стіл*, *книга*, вона зразу ж уявляє собі предмети, які відповідають цим словам. А предметів, що відповідають звукосполученням *фак*, *лост*, *аніг*, немає. Отже, ці звукосполучення нічого не позначають, тобто вони не мають значення.

Що ж таке лексичне значення слова? Запишіть у зошити: «Властивість слова означати предмети, ознаки, дії, кількість називається лексичним значенням слова».

Народ завжди дорожить змістом слова: про це свідчать прислів'я. Запишемо деякі з них.

3. Пояснювальний диктант (10 хвилин).

Слово — прапор, дружину водить. Слово не стріла, а до серця лине. Вітер гори руйнує, слово народи піднімає. Слова — перли, але коли їх багато, вони втрачають ціну.

4. Бесіда (4 хвилини).

Учитель. Словники, що лежать перед вами, називаються тлумачними, на відміну від орфографічних, орфоепічних та ін. Звідки така назва — тлумачні?

Учень. У тлумачних словниках пояснюється лексичне значення слів.

Учитель. Правильно. Словники пояснюють, тлумачать значення розміщених у них слів. Але в цих словниках є відомості і про деякі граматичні значення слова. Ви знаєте багато граматичних значень слів. Про які значення іменників ви дізналися ще в початкових класах?

Учень. Ми знаємо, що іменники мають рід чоловічий, жіночий і середній; змінюються за числами, відмінками.

Учитель. Це ви назвали граматичні значення іменників. А які ви знаєте граматичні значення дієслова?

Учень. Час, особа, число.

Учитель. Отже, граматичне значення слова — це його властивість вживатися у мові у відповідній формі. Тлумачний словник подає не тільки лексичне, але і деякі граматичні значення слів. Давайте розглянемо, як побудована словникова стаття у тлумачному словнику. (Демонструється серія із трьох кодотранспарантів статті «Газета».)

III. Закріплення (10 хвилин).

Користуючись «Коротким тлумачним словником української мови», учні визначають лексичне значення слів *багнет, гармаш, діамант* та ін.

IV. Узагальнююче повторення (4 хвилини).

Опитування проводиться згідно з планом розкриття теми, яка знову демонструється через кодоскоп.

— Про що ми дізналися сьогодні на уроці?

V. Домашнє завдання (0,5 хвилини).

Урок 2

(Продовження теми)

Мета. Показати учням деякі способи пояснення лексичного й граматичного значення слова в тлумачному словнику.

I. Організація класу.

До уроку:

1. Записати план уроку.

1) Способи пояснення лексичного значення слова в тлумачному словнику.

2) Які граматичні значення подані в словнику?

2. Приготувати тлумачні словники для роботи.

3. Підготувати кілька кодотранспарантів для пояснення побудови словникової статті.

На уроці: вітання. Рапорт чергових. Зібрати зошити для перевірки домашнього завдання.

II. Повторення.

Опитування проводиться за планом попереднього уроку. Учні зобов'язані дібрати свої приклади. Виставлення оцінок і їх мотивування.

III. Закріплення.

1. Бесіда.

Бесіду потрібно проводити в процесі демонстрації кодопозитивів (кодотранспарантів) і коментарів до них. Можна розпочати з повторної демонстрації серії кодотранспарантів «Газета».

Слово *газета* стоїть у початковій формі (для іменника це називний відмінок однини, для прикметника — форма називного відмінка однини чоловічого роду, для дієслова — неозначена форма, вказано наголос).

Таким чином, тлумачним словником можна користуватися як орфографічним, так і орфоепічним посібником.

У граматичних помітках до іменників вказується закінчення родового відмінка однини, а також позначаються відхилення від норми і рід. Наприклад:

Інформація, і, ж.

Спартакіада, и, ж.

Патріотизм, у, ч.

Море, я, с.

У прикметниках подається форма тільки називного відмінка всіх трьох родів. Наприклад:

Оранжевий, а, е.

Органічний, а, е.

У дієсловах визначається закінчення першої і другої особи однини, вид дієслова. Наприклад:

Оповідати, аю, аеш, *недок.*, оповісти, ішу, істиш, *док.*

Тлумачення слів у словнику подається різними способами. Найбільш вживані з них такі: пояснення шляхом логічного визначення; за допомогою етимологічного аналізу (пояснення значення кореня) і за допомогою синонімів. Наприклад:

Конституція, і, ж. Основний закон держави.

Батьківщина, и, ж. Вітчизна, рідна країна.

2. Пояснити лексичне значення слів трьома способами:

а) добираючи близькі за значенням слова;

б) указуючи відмітні ознаки предмета, названого словом;

в) розкриваючи значення частин слова.

Жовтогарячий, бузковий, ялина, сосна, лісоруб.

3. Чим відрізняються слова *кар'єр* і *кар'єра*? Використайте тлумачний словничок, який подано в кінці підручника.

IV. Домашнє завдання.

Аналіз уроків лексики (5 клас).

I. Правильність визначення мети уроків. Метою уроків з лексики є засвоєння школярами не тільки поняття «лексичне», а й «граматичне». Тлумачення слова як лексичної і одночасно граматичної одиниці є пропедевтикою до вивчення словотворення, морфології, словосполучення, оскільки в цих розділах граматики поглиблюється уявлення про слово, його своєрідність як одиниці мови.

II. Доцільність вибору методів навчання.

1. Аналіз методики пояснення нового матеріалу.

Розкриття лексичного і граматичного значення слова в конспекті уроку пропонується провести методами пові-

домлення і бесіди (метод роботи з підручником учні використовують при виконанні домашнього завдання). На обох уроках використовувались тлумачні словники та кодоскоп. Школярів можна навчити користуватися словником за допомогою кодотранспарантів, у яких послідовно фіксується структура і зміст словникової статті. Отже, є можливість, таким чином, легко зрозуміти побудову словникової статті.

2. Аналіз методики закріплення.

Для закріплення матеріалу використано метод спостереження. Вправи, виконані учнями, містять дидактичний матеріал про лексичне і граматичне значення слова, а також розвивають їхнє вміння пояснювати значення слів різними способами, користуватися тлумачним словником.

3. Контроль знань учнів.

Засвоєння повідомлення вчителя контролюється методом бесіди, підготовленої (відповіді на раніше дані питання) і непідготовленої (яка виникає спонтанно в ході уроку).

4. Аналіз методики повторення.

В конспекті пропонується повторення узагальнююче (в кінці уроку) і спеціальне (пройденого на попередньому уроці).

30. Розгляньте подані завдання і визначте, з якою метою кожне з них було запропоновано учням.

а) Доберіть синоніми до слів *ополонка, оправа, оселя*. У разі потреби зверніться до словника синонімів.

б) Поясніть усно значення слів *паркан, пліт, тин, ліса, живопліт, штахет, частокіл*. Для самоконтролю використайте словник синонімів, де подано слово *огорожа*.

в) У словосполученнях *чистий комірець, чиста вода, чисте небо* замініти прикметник *чистий (-а, -е)* синонімами.

г) До наведених нижче слів дібрати синонімічні відповідники без апострофа, поставити в них наголос:

об'єм — ...

в'юнкий — ...

рум'яний — ...

люб'язний — ...

31. Проаналізуйте приклади із учнівських робіт і визначте, які лексичні помилки допустили школярі і чому.

На заводі вчора відкрили нову домну. Під час посівної кампанії трактористи не використали багато пального. Повсталий народ розірвав пута. Спільна праця єднає людей.

Яку роботу ви проведете для попередження цих і подібних помилок? Знайдіть у підручнику для 5, 6 класів вправи, які спрямовані на формування в учнів уміння тлумачити лексичне значення слова.

32. Підготуйте вправи до теми «Запозичені слова» з використанням кодоскопу. Розкажіть методику їхнього виконання.

33. Виготуйте кодотранспарант для проведення творчого диктанту з теми «Пряме і переносне значення слова».

Розкрийте методику проведення творчого диктанту, передбачте можливі варіанти.

34. Відвідайте уроки вивчення лексики в базовій школі і проаналізуйте, як було організовано повторення раніше вивченого матеріалу з метою підготовки учнів до сприйняття нових знань. При цьому зверніть увагу на: а) способи перевірки письмового домашнього завдання, їхню ефективність; б) види опитування; формулювання запитань учителем, характер відповідей учнів — повнота, глибина, свідомість, правильність; в) які інші способи повторення матеріалу були використані вчителем — граматичний розбір, робота з таблицями, з підручником тощо; виправданість з дидактичної точки зору дібраних учителем прийомів роботи.

35. Для закріплення знань про лексичний склад української мови рекомендується така таблиця (Див.: Блик О. П. Вивчення української мови в 5 класі.— К.: Рад. шк., 1975.— С. 27).

Лексика української літературної мови

Загальноживані слова	Професійні слова	Запозичені слова	Застарілі слова

Уважно розгляньте таблицю і подумайте над її змістом. Наскільки вдало вона складена? Свою точку зору обґрунтуйте.

Подайте свій варіант таблиці.

36. На одному з уроків учитель запропонував для аналізу такі приклади:

Сісти в калошу, сісти в човен; ламати голову, ламати

гілля; крутити носом, крутити колесо; за розум узятися, узятися за весло.

Подумайте, який програмовий матеріал вивчався на уроці? Яку мету ставив учитель, пропонуючи учням наведені приклади?

37. Проаналізуйте завдання для самостійної роботи. Поміркуйте, з якою метою вчитель дав учням ці завдання?

З'ясуйте суть усталених образних народних порівнянь-характеристик. Уведіть їх у складені вами речення.

Ясний, як сонечко; чистий, як сльоза; солодкий, як мед; старий, як світ.

38. Визначте завдання до поданого матеріалу.

Давати перцю. Море по коліна. Вченому світ, а невченому тьма. Язик без кісток, що хоче лопоче. На всі чотири. Мало говори, а багато діла роби.

39. Познайомтесь з системою вправ з фразеології, яку рекомендують автори посібника «Методика вивчення української мови в школі» (Беляєв О. М., Мельничайко В. Я. та ін.— К.: Рад. шк., 1987.— С. 119—120).

Доберіть до перелічених методистами вправ дидактичний матеріал.

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ БУДОВИ СЛОВА І СЛОВОТВОРУ

1. Поясніть, чому в посібниках з методики української мови попередніх років немає розділу «Методика вивчення словотвору». Яке місце в мовній системі займає словотвір?

2. З'ясуйте мету і завдання вивчення розділу «Склад слова і словотворення». Чому вивчення цього розділу неможливе без міжтемних зв'язків?

3. Шляхом аналізу програм та підручників з української мови проаналізуйте порядок вивчення словотвірної і морфемної структури слова в середній школі. У якому класі вивчаються загальні (теоретичні) відомості, у яких класах ці знання конкретизуються?

4. Прочитайте визначення складових частин слова в підручниках для початкової школи і в підручнику для 5 класу. Яка між ними різниця? Що нового мають дізнатися п'ятикласники про будову слова і словотвір?

5. Опорними відомостями для вивчення будови слова є поняття про споріднені слова і про форми одного і того ж слова. Доберіть дидактичний матеріал для спостережень у 5 класі з метою активізації і поглиблення знань, одержаних учнями в початкових класах. Розробіть до дібраного матеріалу запитання для аналізу.

6. У посібнику О. М. Беляєва, В. Я. Мельничайка та ін. «Методи вивчення української мови» (К.: Рад. шк., 1987) перераховуються типи вправ, що сприяють закріпленню знань, усвідомленню функцій морфем, а також формуванню орфографічних навичок при вивченні будови слова (с. 129). Підготуйте невеликий реферат на цю тему, ілюструючи кожний тип вправ матеріалом підручника або дібраним самостійно.

7. Відповідно до об'єктів словотворення в шкільному курсі цього розділу виділяються три групи понять, які пов'язані: 1) з структурою слів; 2) з утворенням слів; 3) з словотвірним аналізом слів. (Див.: Основы методики русского языка в 4—8 классах.— М.: Просвещение, 1983.— С. 60.)

Назвіть ці поняття. Проаналізуйте підручники і з'ясуйте, у яких класах ці поняття вводяться.

8. Потіха З. А. при вивченні словотвірних понять радить опиратися на принцип зіставлення синтезу й аналізу слова: «Щоб реалізувати цей принцип, необхідно:

1) при виконанні вправ зіставляти морфемний і словотвірний аналіз слів;

2) при вивченні структури слів виявляти способи їхнього творення і, навпаки, при вивченні способів творення слів виявляти їх структуру;

3) шляхом поєднання вправ з аналізу слів і словотворення виробляти в учнів навички самоконтролю». (Див.: Основы методики преподавания русского слова в 4—8 классах.— М.: Просвещение, 1983.— С. 101.)

Проілюструйте згадані вимоги щодо реалізації цього принципу викладання української мови.

9. Прокоментуйте і проілюструйте:

«Поділ слова на морфемі — необхідна передумова засвоєння учнями словотворчого аналізу, однак морфемний і словотворчий аналіз повинні не тільки доповнювати один одного, але осмислюватися як прийоми, що забезпечують різні аспекти тлумачення структури слова» (Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі.— К.: Рад. шк., 1985.— С. 81).

10. Доведіть на прикладах справедливість наведених думок:

«Морфемний аналіз слова допомагає учням не лише усвідомити, як пишеться слово, але й відповісти на запитання: Чому воно так пишеться?» (Горпинич В. О. Будова слова і словотвір.— К.: Рад. шк., 1977.— С. 6).

«При вивченні частин мови велике практичне значення має також застосування морфемного аналізу, який допомагає розкрити внутрішню будову слова, організацію значущих частин у ньому, а також полегшує вивчення учнями правопису кожної частини мови» (Плющ М. Я. Словотворення та його вивчення в школі.— К.: Рад. шк., 1985.— С. 80.)

11. Висловте своє ставлення до запропонованих прийомів роботи:

«Формуючи в учнів поняття морфемної будови слова, вчитель повинен розглядати її як протиставлення до фонетичної будови слова, які розрізняються між собою такою ознакою, як наявність значення в морфемі і відсутність його в звуках і складах.

З цією метою слід застосувати вправи порівняльного характеру: порівняти звукову і морфемну будову слова (*д-у-б-о-к* і *дуб-ок*; *р-о-з-б-и-т-и* і *роз-би-ти*). Такі вправи супроводжуються проблемними запитаннями: Чим відрізняється фонема від звука? Чи може збігатися звук з морфемою? Чим відрізняється склад від фонемі? Чи збігається за будовою корінь і склад, суфікс і склад, префікс і склад? Чи збігається морфемна будова слова з поділом на склади? Чи завжди збігається кількість складів і морфем у слові? Чому?» (Горпинич В. О. Будова слова і словотвір.— К.: Рад. шк., 1977.— С. 6).

«При проведенні словотворчого аналізу використовуються елементи морфемного розбору, адже для того, щоб виявити мотивуюче слово, треба знайти його в гнізді споріднених слів. Опорою для цієї процедури є поняття кореня як морфемі, що виражає основний елемент лексичного значення слова і всіх з ним споріднених. У визначенні того, яке слово вторинне, а яке мотивуюче, також враховується ступінь ускладненості будови слів, хоч далеко не завжди вторинне слово складніше від первинного (пор.: *закладати* — *закладання* і *закладати* — *заклад*). Однак далі морфемний і словотворчий аналіз не збігаються, тобто словотворчий уже не сприймається як морфемний.

Так, у слові *розрядка* (політична *розрядка* в світі) при морфемному аналізі виділяються чотири морфемі *роз-ряд-к-а*, однак при встановленні твірної основи *розряджати* виявиться, що воно утворене суфіксальним способом, хоч у його складі наявний також префікс: *розрядка* — від *розрядити* — *розряджати*.

Словотворчий аналіз повинен виявити, що слово *розрядка* належить до іменників (тут опираємось на морфемний аналіз: закінчення *-а* разом із суфіксом *-к-* є показником того, що це іменник чоловічого роду, І відміни); що основою послужила дієслівна твірна основа *розряджати*; що слово утворено за допомогою словотворчого суфікса *-к-* суфіксальним способом, який включає цей іменник

до словотворчого типу назв узагальненої дії: «дієслівна префіксована основа + суфікс *-к-*» (нарізати — нарізка, розкладати — розкладка, обточити — обточка, промивати — промивка); що воно в гнізді споріднених слів входить у другу чи третю і т. д. ланку» (Плющ М. Я. Словотворення та його вивчення в школі.— К.: Рад. шк., 1985.— С. 83).

12. У шкільній практиці корінь слова часто визначають як незмінну частину споріднених слів. Як ви розберете з учнями за складом слова: *друг* — *друзі* — *дружити*, *веду* — *вів*, *несу* — *ніс*, *летіти* — *літати* тощо?

13. Учень дібрав такий ряд форм слова: *мету* — *метеш* — *мете* — *метемо* — *метете* — *метуть* — *мести*.

Як ви поясните учням появу *-с-* у неозначеній формі дієслова?

14. Розкажіть, у якому порядку слід робити розбір за будовою. Чому?

15. В. О. Горпинич вважає, що пропонувані нижче вправи вчать учнів мислити діалектично:

«Завдання. Поділіть слова на корінь, суфікс, префікс, закінчення (значимі частини) і звуки. Чи збігаються значимі частини із звуками? Чим відрізняються значимі частини від звуків?

Пофарбований, газований, бракований, сфабрикований, четвертак, дончак, передовик, паровик...

Завдання. Поділіть слова на корінь, суфікс, префікс, закінчення (значимі частини) і склади. Чи збігаються значимі частини з складами? Чим відрізняються значимі частини від складів?

Ізюмина, квасолина, тополина, свинина, волосина, матусин, титусин, поморянин, підгорянин, громадянин...

Завдання. У наведених словах знайдіть випадки, коли значимі частини і звук за будовою збігаються. Як пояснити це явище?

Волгоградці, мічурінці, списати, вписати, отримати, утримати, лісний, степовий, комсомолка... (Горпинич В. О. Будова слова і словотвір.— К.: Рад. шк., 1977.— С. 6—7).

Доведіть думку методиста.

16. Учитель у 6—7 класах застосував елементи етимологічного аналізу, розглядаючи структуру слова. Зокрема, учням були запропоновані такі вправи:

1. Поясніть природу назви слів *стріляти*, *чорнило*.

2. Який принцип ліг в основу творення цих слів? *Дзьоб*, *рило* (те, чим дзьобають, риють); *лігво*, *сідло* (те,

в чому лежать, сидять); *постіль, будова* (те, що стелють, будують).

Що дають такі завдання учням?

17. Як пояснити учням, чому не треба виділяти префікси в таких, наприклад, словах: *народ, забути, природа, сусіда, загін, захід, промова, закон* чи суфікси в словах *столиця, мішок, колесо, долина, доблесть, дар, жир*?

18. Яку помилку можуть допустити учні, з'ясовуючи морфемну будову слів *пропадати, скубти, смутніти, уявляти, установа, програма, приклад, порушувати*? Яка причина можливих помилок? Як пояснити їх учням?

19. Учень виділив у словах *миска, гілка, точка, ложка* зменшувально-пестливі суфікси. Як довести учням, що таке членування на морфемі помилкове? А як довести учням, що суфікси не виділяються і в словах *порошок, черепок, губка*, хоч є *порох, череп, губа*.

20. Як ви доведете учням, що слова *лопатка* (анатомічне), *мушка* (прицільна), *носик* (чайника), *спинка* (дивана), *стрілка* (годинника) втратили значення зменшувальності і стали непохідними?

21. Складіть фрагмент уроку, на якому ви покажете учням, що іншомовні слова *доктор, оратор* не піддаються членуванню, а слова, утворені на основі запозичених, *футболіст, екзаменатор, інтриган* членуються?

22. Учитель запропонував учням утворити пасивні дієприкметники минулого часу від дієслів *нести, бити*. Учні безпомилково утворили: *несений, битий*.

«А от комп'ютер,— звернувся учитель до учнів,— коли йому було поставлене таке ж завдання, тут зробив помилку, він утворив форми *несетий, биний*. Як ви гадаєте, чому помилилась машина?»

Чи правомірне таке завдання вчителя?

23. Як ви відповісте на такі запитання учнів:

1) *Учителька* утворено від *учитель* за допомогою суфікса *-к-*, а як же *дояр*? Адже спочатку були *доярки*, а потім цією професією оволоділи чоловіки.

2) Яким способом утворені слова *Валентина* (від *Валентин*), *Євгенія* (від *Євгеній*), *Олександра* (від *Олександр*)?

24. Як ви поясните учням творення слів *боротьба, борець*?

25. Виділивши суфікси в словах *учитель, директор, пастух, бригадир, каменяр*, учні дійшли висновку, що назви чоловічих професій утворено за допомогою різних су-

фіксів: *-тель, -ор, -ух, -ир, -ар*, які мають одне і те ж словотвірне значення.

«Може в цих іменниках вибір суфікса випадковий? — звернувся учитель до класу.— Давайте спробуємо замінити одні суфікси іншими: «*пастар*», «*бригадух*», «*каменитель*»...»

Як ви гадаєте, з якою метою вчитель використав цей прийом?

26. Пояснюючи матеріал про суфіксальний спосіб творення нових слів, студент запропонував учням розібрати слова *стовбур, кожух, дідусь*. Свій вибір він мотивував тим, що хотів зацікавити учнів.

Чи можна в школі використовувати ці приклади? Коли? З якою метою?

27. Розглядаючи основні способи творення іменників, учитель з метою органічного зв'язку з попередніми темами як ілюстративний матеріал дібрав іменники IV відміни та іменники, що вживаються лише у множині і незмінювані іменники (саме ці іменники розглядалися на попередніх уроках).

На що слід звернути ретельну увагу вчителю, беручи згадані іменники як ілюстративний матеріал до теми «Основні способи творення іменників»?

28. На вступних уроках вивчення будови слова молодий учитель вирішив для аналізу взяти слова з невеликою кількістю морфем: *мати, підйом, лава, кінь*. Які методичні прорахунки у доборі слів допустив учитель?

29. У журналі «Україна» та інших літературно-художніх часописах друкуються часто «тлумачення слів» — гра зі словами. Ті тлумачення викликають гумор, сміх (наприклад, *жмикрут — велосипедист*). Гра виховує спостережливість, уміння знаходити неждані, нестандартні асоціації для найпростіших, здається, найменувань. Як під час вивчення словотвору можна використати частину таких прикладів?

30. Щоб показати учням, які багаті можливості для творення нових слів криються інколи в одному префіксі, студент навів ряд слів з префіксом *за-*: *забігти, залетіти, засмикати, забарабанити, заборгувати, засіяти, зав'язати*.

Чи все гаразд тут у доборі прикладів?

31. Учень одержав завдання: від наведених іменників утворити спершу прикметники, а потім дієслова.

З р а з о к: *Земля — земляний — заземлити*.

У виконаному завданні трапився такий ряд слів: *вода* — *водяний* — *водити*.

Які прогалини в знаннях учня?

32. Один з учнів дібрав до слова *липа* такі однокорінні слова: *липовий*, *липнути*, *прилипати*, інший — у ряд однокорінних слів увів такі лексеми: *долати*, *долина*, *доля*. Як довести учням, що вони припустилися помилки?

33. У морфемній структурі слова *закупка* багато учнів виділили корінь *-куп-*, префікс *за-*, суфікс *-к-*, вважаючи це і словотвірним аналізом слова. Деякі учні з цим не погодилися. Хто з них правий?

34. Доведіть учням, що за структурою слова, виявленою в результаті морфемного аналізу, не можна однозначно визначити спосіб творення слова і порядок приєднання морфем.

35. Для морфемного аналізу слова учитель запропонував учням розібрати словоформу *батьків* у таких реченнях:

1) *Батьків портрет був на Дошці пошани.*

2) *У нашій сім'ї діти завжди шанують батьків.*

Яка мета такої вправи?

36. Як ви поясните учням, що характер значення слова, переносне вживання слів та їх перехід в омоніми відбувається на морфемній будові?

37. На уроці української мови під час вивчення словотвору іменників виникла дискусія:

1-й учень: Іменникових словотворчих префіксів в українській мові небагато. Це *на-*, *пра-*, *су-*, *не-*.

2-й учень: А такі префікси як *пере-* (*переділ*), *ви-* (*вибір*), *за-* (*захід*) тощо?

1-й учень: Так, ці префікси трапляються у морфемній будові слова, але це дієслівні словотворчі префікси, вони з'явилися у структурі іменника тому, що згадані іменники утворилися від дієслів, що мали вже у своїй структурі префікси: *ходити* — *заходити* — *захід*.

2-й учень: А як же бути з іменниками *перевидання* (від *видання*), *виведення* (від *ведення*) тощо?

1-й учень: Не знаю, але так у підручнику написано!

Що має робити у такому разі вчитель?

38. Учитель поставив учням запитання: Чому у визначенні суфікса сказано, що він — частина основи, а не частина слова?

Яка мета таких запитань?

39. Які завдання вирішуються на уроці під час виконання таких вправ:

1) Добір (по пам'яті чи з підручників та словників) слів, що складаються з набору морфем різної якості (по одній і більше):

- а) змінних (відмінювальних, дієвідмінюваних);
- б) незмінних (крім службових).

2) Складання таблиць різної форми і заповнення їх прикладами. Наприклад:

- а) поділ слова на частини;
- б) добір слів з одним і тим же префіксом чи суфіксом;

в) добір однокорінних слів.

3) Добір слів заданої структури:

а) слова, що складаються з кореня, суфікса і закінчення;

б) слова, що складаються з префікса, кореня і закінчення;

в) слова, що складаються з префікса, кореня, суфікса і закінчення.

4) Добір слів певної моделі за її значенням. Наприклад, дібрати слова, що позначають назви осіб за місцем проживання, і згрупувати їх з урахуванням суфіксів, за допомогою яких вони утворені.

5) З'ясування функції слів певної структури в художніх творах. Можна запропонувати учням відповісти на такі запитання:

а) що надає виділеним словам виразності, образності, народнорозмовного характеру?

б) чому у поданому тексті вжито слова із зменшувально-пестливими суфіксами? (Див.: Основы методики русского языка.— М.: Просвещение, 1983.— С. 66—67).

40. Яка ще мета, крім навчальної, ставиться в завданнях:

1) Як довести, що в слові *надлити* префікс *над-* (а не *на-*), що в слові *надокучати* префікс *на-* (а не *над-*), що в слові *надіятися* взагалі немає префікса?

2) Доведіть, чи кожне *від-* є префіксом у таких словах: *відати*, *відварити*, *відбудувати*, *відвозити*, *відро*, *відеречко*, *відмінно*, *відлига*.

3) Доведіть, чи кожне *над-* є префіксом у таких словах: *надавати*, *надаремно*, *надія*, *надра*, *надибати*, *надвоє*, *надворі*, *надгробний*, *надити*, *надихати*. Який ще префікс ви знайшли в цих словах? Чи є тут слова без префікса? (Див.: Горпинич В. О. Будова слова і словотвір.— К.: Рад. шк., 1977.— С. 35).

41. На формування яких умінь спрямовані вправи такого типу:

Слова *гніздо* і *дело* закінчуються на **о**. Чи однаковий їх морфемний склад?

42. Припустимо, учні часто до закінчень відносять суфікси прислівників. Розробіть вправи на подолання цього недоліку.

43. Для повторення матеріалу про способи творення іменників і прикметників М. Я. Плющ серед інших радить використати такі вправи.

На дошці пишуться визначення певних понять, які учні окремими словами записують в зошит. Виграє той, хто швидше запише всі слова.

I. Записати одним словом.

1. Той, хто косить траву або хлібні культури. 2. Криклива людина. 3. Житель Кубані. 4. Добра людина. 5. Житель гір. 6. Людина, що володіє лівою рукою краще, ніж правою...

II. Записати складним словом.

1. Людина, що дуже швидко ходить. 2. Система поглядів на природу і суспільство. 3. Видання в одному томі. (Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі.— К.: Рад. шк., 1985.— С. 105.)

Який зв'язок цих вправ з розвитком мовлення учнів?

44. Враховуючи викладені нижче міркування, складіть вправу, мета якої — формування умінь уникати невиправданих повторень однокорінних слів у реченні.

«Вживання однокорінних слів у одному реченні інколи можливе і навіть доцільне, але інколи є серйозною мовною помилкою. Так, вважається допустимим вживання в реченні однокорінних слів, якщо вони: 1) в лексико-семантичній системі сучасної мови є єдиними носіями передаваних значень, тому заміна цих назв синонімами неможлива (*відвикнути* — *звичка*, *виборці* — *вибори*, *закрити* — *кришка*); 2) входять до складу фразеологічних зворотів чи професійних виразів». (Методика розвитку речі на уроках руського языка.— М.: Просвещение, 1980.— С. 99.)

45. Учень задав запитання: «У магазині продають м'ясо *свині* — *свинину*, *барана* — *баранину*, *корови* — *яловичину*. Чому не *коровину* чи *коровичину*?

Як відповісти на це запитання.

46. До якого способу словотворення слів віднести підкреслені слова: до морфологічного чи морфолого-синтаксичного:

«...За аналогією до словотвірних типів і моделей, що виникли історично як наслідок тривалих процесів, у сучасній українській мові можуть творитися нові слова вже морфологічними способами (*шашлична*, *кулішна*, *варенична*, за аналогією до *булочна* — *колись*):

булочна крамниця). Такі слова сприймаються відразу як іменники прикметникового відмінювання. Їх не можна відносити до субстантивованих прикметників, які поступово втратили прикметникові ознаки і набувають інших, властивих іменникам (*військові, хворий, шампанське, накладна, пальне*). Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі.— К.: Рад. шк., 1985.— С. 87—88.)

47. Покажіть на прикладах методичні прийоми, за допомогою яких можна відрізнити префіксально-суфіксальні утворення від префіксальних і суфіксальних.

48. Розробіть або доберіть вправу, мета якої — навчити дітей розуміти різницю між дієслівним словотвором і формотворенням.

49. У підручниках попередніх років виділення закінчення у словах типу *земля* рекомендувалося робити так: *земл'-я, Марі'-я*. Пізніше були поради виділити закінчення таким способом: *земл'-а, Марій'-а*. Розкрийте хід думок методистів і доведіть, що учням сучасної школи під силу науковий підхід до виділення морфем: *земл'-а, Марій'-а*.

50. Учень так виділив закінчення: *ліні'-йа, зірко'-йу*.

Якого типу ця помилка? Як показати її учневі?

51. Знайдіть у статті Сікорської З. С. «Дидактичний матеріал до вивчення словотвору» (Укр. мова і літ. в школі.— 1979.— № 8.— С. 58—63) речення, в яких виражена головна думка роботи. Доведіть, що кожна пропонується автором вправа підпорядкована ідейному змістові статті.

52. Уважно прочитайте теоретичне обґрунтування С. Х. Чавдаровим основного методу пояснення нового матеріалу. Після цього ознайомтеся з практичною розробкою уроку. Яку суперечність між теорією і практикою ви помітили? Як ви гадаєте, чим викликана ця суперечність?

«Тільки безпосередні пояснення вчителя можуть забезпечити сприймання учнями нових знань у чіткій системі, у логічному зв'язку окремих елементів поміж собою.

Виклад матеріалу самим учителем доходить до всіх учнів, організовує увагу всіх, а не частини класу. При так званих спостереженнях завжди деяка частина учнів випадає з роботи, бо вчитель орієнтується на тих, хто раніше схопив певні граматичні особливості рядів слів або речень. Під час бесіди завжди відповідатимуть самі учні; учитель не чекатиме, поки кожен учень сам прийде до належних висновків. Він викличе кращих учнів, а іншим доведеться вже не стільки спостерігати, скільки слухати своїх товаришів і діставати знання вже від них. Адже коментарі учнів ніяк не можна вважати за переконливе джерело знань всього класу. Ясність, переконливість може і повинен забезпечити тільки вчитель.

Не можна забувати й того, що безпосередні пояснення заберуть менше часу; більше часу залишиться для вправ на закріплення

з'ясованого. Отже, пояснення вчителя є найекономніший засіб передавання знань учням». (Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі.— Київ; Харків: Рад. шк., 1946.— С. 51.)

Урок на тему «Корінь і суфікс слова» (5 клас).

...З'ясування нового матеріалу складається з кількох етапів.

1) Учитель каже: «Перед тим як говорити про корінь і суфікс, прочитаємо уривок, написаний на дошці, і придивимося до споріднених між собою слів».

Читається текст, задалегідь написаний на дошці.

Дуже рано ми всі були на ногах. Умовилися збирати гриби в дубовому лісі. Ось і ліс. Ось дубина в три обхвати. Біля неї стрункі молоденькі дубки. Під старим дубом я перша знайшла сім'ю грибів. Збираючи їх, я мало не зламала одного молоденького дубочка. Через три години ми вийшли з дубняка з корзинами, повними грибів.

Учні виділяють споріднені слова — *дубовий, дубина, дубки, дубом, дубочка, дубняка*. Ці слова записуються колонкою на дошці та в зошитах.

Виділяється основа в кожному слові (підкреслюється).

Розв'язується поставлене вчителем запитання: «Що об'єднує ці слова в групу споріднених слів?» Учні виділяють морфологічний елемент *дуб*, встановлюють за запитаннями вчителя, що елемент *дуб* залишається незмінним в усіх словах, що в слові *дубом* він становить основу слова.

2) Учитель з'ясовує, що спільна, незмінна частина ряду основ споріднених слів є корінь слова. Кілька учнів своїми словами визначають корінь. Визначення кореня читається за підручником і повторюється учнями напам'ять». (Там же.— С. 133—134.)

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЧАСТИН МОВИ

1. Ознайомтесь з діючою шкільною програмою з української мови, підготуйте відповідь на такі запитання:

1) Які теоретичні відомості мають засвоїти з цього розділу учні 6 класу, а які — учні 7 класу?

2) Які практичні навички необхідно сформувати в учнів?

3) Чим відрізняється зміст і структура даного розділу діючої програми від змісту й структури розділу «частини мови» програм попередніх років?

2. Відомості про частини мови учні одержали в 1—4 класах. Зіставте зміст програми з української мови для 1—4 класів і діючі програми для 6—7 класів. Зробіть висновок про те, чим зумовлений відбір теоретичних відомостей для молодших школярів і учнів 6—7 класів. Як це пов'язано з особливостями діючої програми?

3. Опрацюйте розділ «Методика вивчення частин мови» (Див.: Олійник І. С. та ін. Методика викладання української мови в середній школі.— К.: Вища шк.,

1989.— С. 234—251). Запишіть у зошити з методики основні завдання вивчення частин мови в 6—9 класах.

Зверніться до програми з української мови й простежте, в якій мірі ці завдання знайшли відображення в ній.

4. Зіставте визначення понять «морфологія», «частини мови» у вузівському й шкільному підручниках. Чи відповідає визначення цих понять у шкільному підручнику принципу науковості?

Розгляньте і проаналізуйте таблицю «Частини мови» у підручнику для 6 класу. Порівняйте класифікацію частин мови у шкільному і вузівському курсі. Які відмінності ви помітили у вузівській та шкільній класифікації частин мови? Чим це зумовлено?

5. Зробіть за поданою схемою аналіз одного із визначень морфологічних понять:

а) тип визначення за будовою і повнотою ознак, характерних для цього поняття;

б) способи зв'язку видових ознак (сумісних чи несумісних);

в) відомості про поняття, що випадково повідомляються в теоретичній статті чи у вправах;

г) відомості про поняття, що одержали учні раніше;

д) можливі узагальнення при вивченні даної теми чи при вивченні наступних тем;

е) види роботи над визначенням, форми вивчення матеріалу (розповідь, бесіда), індуктивний чи дедуктивний шлях викладу. (Див.: Б л и н о в Г. И., П а н о в Б. Т. Практические и лабораторные занятия по методике русского языка.— М.: Просвещение, 1986.— С. 52).

6. Методисти (див.: О з е р с к а я В. П. Что такое «изучение морфологии на синтаксической основе»//Рус. язык в школе.— 1978.— № 5.— С. 14—23), враховуючи закономірні зв'язки між морфологією і синтаксисом у мові та особливості засвоєння учнями граматики, виділяють такі принципи відбору синтаксичного матеріалу для уроків морфології:

1) принцип важливості певних відомостей у синтаксичній системі мови;

2) принцип морфологічної вираженості;

3) принцип значення матеріалу для формування граматичних і правописних навичок та розвитку мовлення;

4) принцип рівня труднощів в оволодінні синтаксичним матеріалом.

Принцип важливості тих чи інших питань у синтаксичній системі мови вимагає, щоб в учнів формувалися передусім основні, визначальні синтаксичні поняття, від яких залежить усвідомлення як морфологічного, так і синтаксичного матеріалу.

Принцип морфологічної вираженості полягає в тому, що в курсі морфології треба розглядати передусім ті синтаксичні явища, яким можна дати чіткі морфологічні характеристики.

Принцип урахування значення матеріалу для формування практичних умінь і навичок передбачає роботу над тими синтаксичними темами, якими треба оволодіти в пропедевтичному порядку для підвищення усного та писемного мовлення й вироблення практично важливих умінь і навичок.

Принцип урахування рівня труднощів в оволодінні матеріалом вимагає, щоб найважчі питання опрацьовувалися поетапно, ставали об'єктом кількаразового, все більш детального розгляду.

Розкрийте зміст кожного принципу на конкретних прикладах.

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ІМЕННИКА

7. Познайомтесь із системою вправ, поданих у підручнику до теми «Іменник як частина мови».

Яким шляхом ведуть автори підручника учнів до визначення іменника як частини мови? Наскільки цей шлях вдалий? А як би ви почали вивчення цієї теми?

8. Вправу з підручника вчитель запропонував виконати учням, які слабо й посередньо вчаться. Завдання: випишіть слова в два стовпчики: у першій — іменники, у другій — дієслова:

Робити, робота; ходити, ходіння; просити, прохання; ненавидіти, ненависть; любити, любов.

Для сильних учнів учитель дав картки із завданням: запишіть слова в два стовпчики. Поясніть, чому ви так зробили.

Плавати, плавання; малювання, малювати; стрибати, стрибок; голосіння, голосити; праця, працювати; спів, співати.

Чи вдало вчитель диференціював роботу учнів? Свою точку зору обгрунтуйте.

9. На якому етапі уроку можна запропонувати учням такі завдання:

1) До якої частини мови належать наведені слова і доведіть це.

Щедрість, крейда, мир, дорожнеча, хвилювання, радість, полювання, портрет, ходьба, доброта.

2) Чому ці слова належать до різних частин мови?

Злий, злитися, злість; темнота, темний, темніти; біліти, білий, білизна; ворожнеча, ворогування, ворогувати.

Якому рівню самостійності мислення учнів відповідають ці завдання?

10. Проаналізуйте матеріал підручника для 6 класу (Блик О. П., Кулик Б. М. Українська мова. Підручник для 5—6 класів.— К.: Рад. шк., 1982.— § 12. «Іменники — назви істот та неістот») і поміркуйте, чи досить при вивченні цієї теми повідомити учнів лише про те, що всі іменники діляться на назви істот та неістот. Назви істот відповідають на запитання хто? Назви неістот — що?

Зіставте матеріал даного параграфа з § 11 підручника з української мови для російських шкіл (Українська мова. Підручник для 5—6 класів шкіл з російською мовою навчання.— К.: Рад. шк., 1984).

Яка різниця в розкритті понять «назви істот та неістот»? Який підхід обрали автори підручників для розкриття обох понять? Як би ви виклали цей матеріал?

11. Учитель запропонував учням подані слова записати в два стовпчики: в перший стовпчик — слова, що відповідають на питання хто?, а в другий — на питання що?

Альпініст, мідь, муха, гілля, лікар, лось, комар, гарбуз, істота, жираф, мікроб, приклад.

Учні вагались, яке запитання поставити до слів: *муха, комар, істота, мікроб.*

Який шлях повинен обрати вчитель, щоб допомогти учням вирішити це завдання?

12. Проаналізуйте вправу підручника для 5—6 класів шкіл з російською мовою навчання.

Поставте іменники в такому відмінку множини, якого вимагають дієслова.

Прийшли до (товариш, учитель, інженер), побачили (товариш, учитель, інженер). Успіх (учениця, колгосп-

бальське шатро, гіркий полин, широкий степ, весела Валя, кмітливий Іванко, яблучне повидло.

2) До кожного з поданих іменників допишіть потрібний за смислом і граматичною формою прикметник.

Опис, фланель, магістраль, собака, тюль, рояль, дріб, санаторій, полин, степ, лосось, плацкарта, ступінь, рукопис.

У чому цінність таких вправ? Якого дидактичного принципу дотримуються автори у завданнях до цих вправ?

17. З якою метою вчитель дає учням таке завдання? Випишіть із словника 5 російських іменників на букву *с* та їх українські відповідники, рід яких не збігається?

18. Чи доречно запропонувати учням 6 класу таке запитання: як правильно: *такий замазура, плакса, нероба* чи *така замазура, плакса, нероба*?

У чому суть такого запитання і що в ньому викликає труднощі для учнів?

19. З якою метою у підручнику для шкіл з російською мовою навчання подано таку вправу.

Перекладіть іменники українською мовою й запишіть у три колонки за родами. Поставте знак наголосу над словами й виділіть закінчення.

Вопрос, ярмарка, платок, свет, мел, потолок, цыпленок, рожь, муравей, город, ребенок, мех, кровать, обувь, здание, знамя, утро, подлежащее, пословица, отечество, облако, ружье, тополь, запись, животное.

20. Чому в підручнику деякі слова надруковані в рамках? Наприклад, до параграфа «Рід іменників» (підручник для 5—6 класів з російською мовою навчання) у рамках подано такі слова: *оселедець, мужність, полювання, взуття, прислів'я.*

Які види роботи ви запропонуєте учням з цими словами? З якою метою?

21. Дайте оцінку такому виду роботи.

1. Від поданих слів утворіть клички тварин.

Вовчок, зоря, пушок, дружок, орел, забіяка, лихач, краснуха.

2. Від наведених слів утворіть назви сіл.

Дубки, берізка, долина, гірка, явір.

3. Написати загальні назви людей, що утворені від назв міст, країн, річок.

22. Підготуйте матеріал для словникового диктанту до теми «Іменники власні і загальні».

Розкрийте методику проведення такого диктанту.

23. Чим можна пояснити такі помилки в роботах дітей?

Біль — боли тюль — тюлі

Яке значення роботи з орфографічним словником під час вивчення такого матеріалу?

24. Подумайте, з якою метою при вивченні теми «Число іменників» учитель запропонував таке завдання. Знайдіть за словником українські відповідники.

Чернила — ... дверь — ...
сутки — ... зависть — ...

25. Обгрунтуйте доцільність такого завдання.

П'ятикласники вивчали, що такі іменники, як *вода, полотно, атмосфера, жито* вживаються тільки в однині. Але ось на переносній дошці вони читають речення:

1. *Розлилися води на чотири броди, гей весна красна, зілля зелененьке.* 2. *Тиск у сотні атмосфер збільшує температуру кипіння рідини.* 3. *Художник демонстрував свої нові полотна.* 4. *Хлюпають хвилями жита за обрій.*

Чому виділені іменники вжиті у множині?

Як ви підведете учнів до розв'язання цієї суперечності?

26. Проаналізуйте ефективність дій учителя з точки зору диференційованого підходу при вивченні теми «Типи відмін іменників».

Учитель запропонував учням розглянути і проаналізувати таку таблицю:

Відміни іменників

I	II	III	IV
<i>суддя</i>	<i>степ</i>	<i>совість</i>	<i>курча</i>
<i>школа</i>	<i>учень</i>	<i>ніч</i>	<i>теля</i>
<i>Микола</i>	<i>дядько</i>	<i>любов</i>	<i>ім'я</i>
<i>воля</i>	<i>вікно</i>	<i>мати</i>	<i>плем'я</i>
	<i>серце</i>		
	<i>насіння</i>		

Проаналізувавши іменники кожної колонки (рід, закінчення), учні повинні зробити висновки про те, які іменники належать до відповідної відміни.

Висновок про I відміну вчитель запропонував зробити слабшому учневі. Для висновків про II відміну викликав відмінника, про III — середнього за успішністю учня. Роботу над іменниками IV відміни провів колективно: запропонував поставити ці іменники в родовому відмінку однини й простежити, як змінюється їхня будова; звернув увагу на зміну закінчення і появу суфіксів *ат-*, *ен-*. Кінцевий висновок учитель зробив сам.

27. Пригадайте, які ознаки покладено в основу поділу іменників I та II відмін на групи.

Розробіть фрагмент уроку. «Вивчення поділу на групи іменників II відміни на **-р**», передбачивши створення проблемної ситуації.

На якому етапі вивчення теми «Відміни іменників» доцільно запропонувати шестикласникам це завдання?

28. Розподіліть іменники за відмінами.

Відстань, меню, боротьба, скляр, учений, хлопець, межа, ясла, даль, велич, пахоці, уміння, горня, сліпий, ім'я, снігур, купе, Марія, ланкова, сходи, маля, зошит.

Які помилки можуть допустити учні? Як запобігти цим помилкам?

29. У поданих словосполученнях треба назвати відмінки іменника *праця* і з'ясувати його лексичне значення.

Зріднилися у праці, жити з праці рук, відданий улюбленій праці, наукові праці з мови, людина праці.

Які помилки можуть допустити учні? Які види роботи ви запропонуєте, щоб уникнути цих помилок?

30. Шестикласники часто вважають місцевим відмінком інші непрямі відмінки, що вживаються з прийменником і вказують на місце.

Наприклад: *пішли в поле, зупинилися біля школи, летів над морем, помандрувати на Київщину.*

Який прийом ви використаєте, щоб допомогти учням зрозуміти свою помилку і позбутися її?

31. Коли і як можуть бути використані подані нижче пізнавальні задачі? У чому сенс такої роботи?

а) Слова *біг* і *бігати* називають дію. За якими ознаками одне із слів віднесено до іменників?

б) чи однакові за значенням словосполучення, записані в кожному рядку:

лист Марини — лист Марині

подарунок Ніни — подарунок Ніні

в) *Під новорічну ялинку в нашій сім'ї завжди кладуть подарунки дітям. Кожен знаходить свій подарунок за*

підписом. Цього року надписував подарунки молодший братик Сашко, який навчається у 1 класі. Оксані дуже хотілося одержати улюблену книжку «Казки Андерсена», а Марині — акварельні фарби. Саме ці подарунки були під ялинкою, та дівчата розчаровано зітхнули, побачивши надписи: «Подарунок Оксани», «Подарунок Марини». Значить, це не їхні подарунки? Вони самі їх мусять подарувати комусь? Мама, побачивши розгублених дівчаток, засміялася: «Та це ж Сашко все наплутав!».

А ви знаєте, в чому його помилка?

32. Познайомтесь з працею Л. М. Симоненкової «Вивчення фонетики і морфології в умовах місцевих говорів» (К.: Рад. шк., 1981).

Які види і форми роботи рекомендує методист для подолання діалектних впливів під час вивчення морфології?

33. Подані іменники запишіть у родовому відмінку однини. Визначте відміну, назвіть орфограму.

Ленінград	Дон	мед	дуб
Дніпро	Сибір	горох	бліндаж
Рим	Донбас	граніт	вагон
Лондон	Іран	сік	млин
Кривий Ріг	Крим	хліб	канал

Поясніть, чим обумовлений вибір слів до цієї вправи.

34. Учитель запропонував учням такий матеріал для спостереження й аналізу мовних явищ.

Російською мовою

благодарить (кого?)
друга
смеяться (над кем?) над
тобой
подрожать (кому?) брату
удивляются (чому?)
поведению
ожидать (кого?) друга
рассказать (о ком?)
о друге
скучать (по ком?) по
другу

Українською мовою

дякувати (кому?) другу
(другові)
сміятися (з кого?) з тебе
наслідувати (кого?) брата
дивуватися (з чого?)
з поведінки
чекати (на кого?) на друга
розповісти (про кого?) про
друга
скучати (за ким?) за другом.

Під час вивчення якої теми, з якою метою проводилось спостереження. Поясніть, як би ви працювали з уч-

нями над цим мовним матеріалом. До яких висновків ви підведете учнів на матеріалі цієї вправи?

35. Коли і як може бути використана така таблиця?

Клична форма іменників І відміни

Іменники в кличній формі мають закінчення тільки в однині	Приклади
У твердій групі <i>-о</i>	<i>Валентино, Миколо, Хомо, Івго, Оксано, Ніно, голово, тітко, Ганно</i>
У м'якій і мішаній <i>-е, -є</i>	<i>Марусе, Катре, Насте, пісне, листоноше, зоре, Надіє, Лукіє, Маріє, Софіє</i>
Деякі пестливі іменники <i>-ю</i>	<i>матусю, Надюсю, Ганнусю, Галю, Маню, тітусю, доню</i>

36. Поясніть, чим викликана певна послідовність розбору частини мови. Чи потрібно вимагати від учнів запам'ятовувати схему? Обґрунтуйте.

37. Які завдання при вивченні іменника можна запропонувати учням на даному матеріалі?

1. *Одна у людини мати, одна у неї і Батьківщина.* 2. *Батьківщину головою бережуть.* 3. *Росія та Україна — з одного кореня калина.* 4. *Одностайність дає силу.* 5. *Там, де є дисципліна, ворог показує спину.* 6. *Золото добувають із землі, знання — з книг.* 7. *За одного вченого десять невчених дають (Нар. творч.).*

У чому цінність такого мовного матеріалу?

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ПРИКМЕТНИКА

38. Зверніться до програми з української мови для 1—4 класів і визначте обсяг знань і умінь, якими повинні володіти молодші школярі при вивченні прикметника.

39. Познайомтеся з програмовими вимогами до знань і умінь учнів 6 класу з теми «Прикметник».

Зіставте програму для 1—4 класів і 6 класу і визначте:

- 1) Що учні повинні повторити про прикметник?
- 2) Які знання поглибити?
- 3) З яким програмовим матеріалом учні зустрінуться вперше?

40. Проаналізуйте кілька завдань з теми «Прикметник», поданих у підручнику. Якої діяльності вони вимагають від учнів: за зразком, частково-пошукової, пошуко-

вої? Яке співвідношення цих завдань? До чого це зобов'язує вчителя?

41. Визначте виховні можливості мовного матеріалу вправ підручника з теми «Прикметник».

42. Укладіть бібліографічний покажчик статей до теми «Прикметник» з журналу «Українська мова і література в школі» за останні десять років.

43. Який матеріал слід повторити, якщо планується вивчення теми «Прикметник як частина мови»? Свою думку обґрунтуйте.

44. Оголосивши тему уроку «Прикметник як частина мови», вчитель запитав учнів:

— На які запитання ми повинні відповісти, вивчаючи цю тему?

Учні формулюють такі запитання:

— Що означає прикметник?

— На які питання відповідає?

— З якою частиною мови зв'язаний в реченні?

— Як змінюється?

— Яким може бути членом речення?

За якої умови учні зможуть так чітко визначити послідовність розкриття поняття прикметника як частини мови?

45. Чого вчить таке завдання учнів і які уміння в них формує? Переписати, додавши до кожного іменника постійні традиційні епітети, характерні для усної народної творчості.

Калина, крук, мак, дівчина, барвінок, зозуля, слъози, вітер, поле, коник, козак, сонце, пшениця, небо, ліс, верба.

46. Досвідчені вчителі добирають для вивчення методом самостійної роботи з підручником матеріал нескладний або частково відомий учням з попередніх класів.

Перед тим як запропонувати параграф для самостійного опрацювання, вчитель ставить чіткі завдання перед учнями типу «Прочитай і знайди...», «Прочитай і порівняй...», «Прочитай і поясни...» тощо.

Визначте, який матеріал з теми «Прикметник» доречно вивчити учням самостійно за підручником. Свою точку зору аргументуйте. Розкажіть, як ви організуєте самостійну роботу учнів і як ви її перевіряєте.

47. Змоделюйте фрагмент уроку, на якому використовується поданий нижче текст. При цьому вкажіть:

етап уроку;

мету використання;

метод і прийоми роботи.

Ранок

Розвиднілося. ... сонце вмило своє ще ... від сну обличчя і розпустило промені сповістити про те, що настав ...ранок. ...роса заблищала на ... листочках, ...бджоли вже відлітали працювати. Прокидались ... пташки, вітаючи ... піснями ... день, ... метелики розправляли свої ... крильця. Все в природі готувалося зустріти ... день.

48. Виконайте вправу.

Проаналізуйте близькі за змістом уривки. Як різна мета висловлення вплинула на добір прикметників?

Ромашка

Ромашка — рід рослин родини складноцвітних. Одно- і дворічні трави з дуже розгалуженими стеблами і пірчасто-розсіченими листками... Найпоширеніші — ромашка лікарська, або аптечна, ромашка без'язичкова, або запашна, з зеленкувато-жовтими кошиками без'язичкових квіток, і ромашка незапашна. Ростуть як бур'яни на відкритих місцях. Перші два види містять ефірну олію... В СРСР, зокрема в УРСР, ці види вирощують як лікарські рослини... Ромашка незапашна лікарських властивостей не має (УРЕ).

У зеленому затишному храмі, вся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця — ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюстках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря сталльної голки, росинкою (Г. М. Тютюнник).

Яка цінність подібних вправ при вивченні прикметника? На якому етапі уроку з теми «Прикметник як частина мови» доцільно використати такі вправи? За яких умов робота над ними буде ефективною?

49. Поміркуйте, на якому етапі вивчення прикметника доцільно використати поданий матеріал і з якою метою?

Нове у нас тепер життя — старому не буде вороття. Колос повний до землі гнеться, а пустий угору дметься. На чорній землі білий хліб родить. Порожня бочка гучить, а повна мовчить (Нар. творч.).

50. Студент-практикант, знаючи з курсу методики викладання мови, що учням нерідко важко розрізняти якісні й відносні прикметники, виготовив таку таблицю.

Розрізняй прикметники якісні і відносні:

Ознаки	Якісні	і Відносн
1. Мають ступені порівняння	високий, вищий, найвищий	—
2. Мають коротку форму	ясний — ясен	—
3. Вживаються з прислівниками <i>дуже, надто, надзвичайно</i>	<i>дуже гарний</i>	—
4. Можна утворити		
а) зменшувальні, пестливі, згрубілі форми	<i>здоровий, здоровенний, здоровезний</i>	—
б) іменники з суфіксами <i>-изн(а), -от(а), -ість, -ств(о), -цтв(о), -зтв(о), -яв(а)</i> від прикметників з непохідною основою і рідко з суфіксом <i>-н-</i>	<i>швидкий — швидкість; глухий — глухота; лівий — лівизна</i>	—
в) прислівники на <i>-о, -е</i>	<i>добрий — добре</i>	—
г) антонімічні пари	<i>високий — низький</i>	—
5. Можна замінити словосполучення «Іменник + іменник у непряму відмінку з прийменником чи без нього»	—	<i>паперові іграшки — іграшки з паперу</i>

Чи всі ознаки якісних прикметників, подані в таблиці, знайшли висвітлення в підручнику для 5—6 класів? Щоб відповісти на це запитання, зверніть увагу не тільки на виклад теоретичного матеріалу, а й на завдання до вправ.

Якого дидактичного принципу не дотримався практикант, складаючи таблицю?

51. М. Г. Стельмахович (посібник «Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4—8 класах». — К.: Рад. шк., 1976. — С. 38) вважає за доцільне «ознайомити учнів із синонімічними словосполученнями типу «березовий сік» — «сік берези», «полуничний сироп» — «сироп із полуниць». 268 (98)

У чому доцільність такого завдання? При вивченні якої теми його доречно використати? Які завдання вивчення мови воно допоможе реалізувати?

52. Проаналізуйте подані нижче сполучення слів з прикметниками і дайте відповідь на такі запитання:

1) При вивченні якого матеріалу ви їх запропонуєте учням?

2) На якому етапі уроку?

3) До яких висновків ви підведете учнів на основі аналізу цих вправ?

Кривий Ріг, легка промисловість, білий гриб, сивий Ельбрус, глухий звук (фонетичний термін), кислий розчин (хімічний).

Золоті руки, залізна воля, дерев'яне обличчя, кам'яне серце.

Вовче хутро, вовчі зуби, вовчий апетит; заяча лапка, заяча шапка, заяча натура; лисяча нора, лисячий комір, лисяча хитрість.

53. В. В. Виноградов зазначає, що в російській мові спостерігається живий ріст родового відмінка якості або родового означального в системі іменника, що «доля присвійних прикметників позбавлена перспективи». (Див.: Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове.— М.; Л., 1947.— С. 183, 200.)

Простежте, чи не спостерігається це ж явище в українській мові?

Подумайте, які методичні висновки треба зробити вчителю у зв'язку з такою тенденцією і які вправи доцільно запропонувати учням.

54. Учитель запропонував учням утворити просту форму вищого ступеня від прикметників:

високий, солодкий, низький, дорогий, близький.

Доведіть, чим зумовлено добір цих прикладів? Якого висновку повинні дійти учні після аналізу роботи?

55. М. І. Дорошенко в посібнику «Робота над словом при вивченні іменника і прикметника в 5 класі» (К.: Рад. шк., 1968.— С. 129) характеризує типові лексичні, стилістичні та граматичні помилки, яких учні припускаються, використовуючи прикметники вищого і найвищого ступенів.

1) При утворенні вищого і найвищого ступенів виникають плеонастичні словосполучення, наприклад: *більш уважніший, самий вищий.*

2) Пропускаються другорядні члени речення, необхідні для поширення прикметників вищого і найвищого ступенів у текстах, де такий пропуск не виправданий нормами стилістики: *Наш човен більший. Київ ближче, ніж Одеса.*

3) Багато учнів не можуть витлумачити зміст речення з найвищим ступенем прикметників, якщо вони мають значення граничної (найвищої) якості. Наприклад: *Був*

Іванчук найталановитішим лікарем — пояснювали іншими словами так: *самий талановитий, талановитіший всіх, нікого не було такого талановитого*. А треба: *особливо талановитий, талановитіший за інших, винятково талановитий*.

4) Не завжди правильно розуміють шестикласники і навіть учні старших класів смислове значення вищого та найвищого ступенів аналітичної форми з словами *більш — менш, найбільш — найменш: більш високий — менш високий, найменш цікавий — найбільш цікавий*.

5) Визначають ступінь порівняння у словосполученнях *старший син, вища школа, нижча освіта*.

6) При граматичному розборі слова в аналітичних формах прикметників вищого і найвищого ступенів учні часто розглядають їх як окремі члени речення.

Продумайте систему завдань і вправ на попередження і виправлення таких помилок.

56. Способи творення вищого ступеня прикметників у літературній мові та в говорах дещо різняться між собою.

У північних говорах ця форма часто утворюється за допомогою суфіксів *-ейш-*, *-ійш-*. У південно-західних говорах вищий ступінь ряду прикметників може утворюватися шляхом додавання суфікса *-ішч-*: *б'іл'ішчий, добр'ішчий*. Сполучення *-жч-* у цих умовах звучить як *-шч-*: *дорошчий, ваишчий*.

Доберіть завдання і вправи, які допоможуть учням позбутися діалектних форм і оволодіти літературними відповідниками. Ваші завдання і вправи порівняйте з тими, які рекомендує Л. М. Симоненкова у посібнику «Вивчення фонетики і морфології в умовах місцевих говорів». (К.: Рад. шк., 1981.— С. 98—99.) Доповніть свої завдання і вправи.

57. Перекладіть українською мовою.

На краю дороги стоял дуб. Вероятно, в десять раз старше берез, составляющих лес, он был в десять раз толще и в два раза выше каждой березы (Л. Толстой).

З якими труднощами зустрінуться учні при виконанні завдання? Чому?

58. З якою метою вчитель взяв для попереджувального диктанту саме ці приклади?

1. *Океан степів застиг у полудневій сліпучості* (О. Гончар). *В час гарячий полудневий виглядаю у віконце* (Леся Українка). 2. *З подружками до школи іду в ранковий*

час (І. Муратов). *Оце саме піють півні в дзвінкій ранковій тиші* (О. Гончар). 3. *По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні* (М. Коцюбинський). *Поле стелився сріблястий туман*. 4. *Море співало урочистій ночі свою могутню, величну, вічну поему* (Леся Українка). *У залі лунав урочистий спів*.

Розкажіть про методику проведення такого диктанту.

59. Чим зумовлений добір слів у словосполученнях в такій вправі?

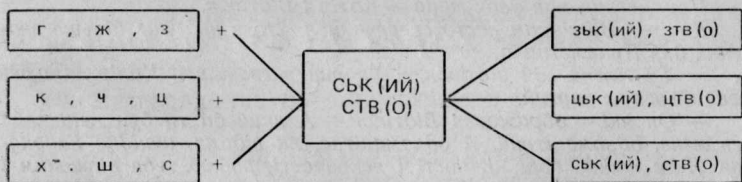
Поставте словосполучення *свіжа їжа, пахуча груша, найважча задача, найкраща площа, вечірня пісня, сусідня вулиця, вчорашня буря, середня лінія* в орудному відмінку.

60. Чому вчитель почав опрацювання теми «Творення присвійних прикметників» з повторення іменників I і II відмін та поділу їх на групи?

61. З якою метою вчитель у школі з російською мовою навчання запропонував учням провідняти словосполучення *далекій край, синє море, свіже повітря* і порівняти закінчення прикметників у родовому, давальному і місцевому відмінках з прикметниками в російській мові?

62. Досвідчені вчителі часто використовують узагальнюючі схеми, які, на їх думку, сприяють глибшому засвоєнню знань і формуванню відповідних умінь. За узагальнюючою схемою можна повторити матеріал на уроці 5—6 разів, зокрема на етапах: 1) творення узагальнюючої схеми; 2) зображення її на дошці; 3) перенесення в зошити; 4) виконання вправ (за допомогою схеми); 5) зіставлення схеми з матеріалом підручника; 6) при підведенні підсумків.

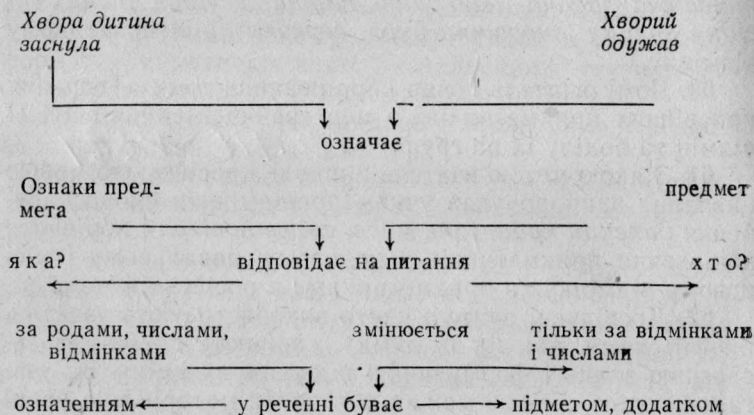
Під час вивчення якої теми можна використати таку узагальнюючу схему?

Розробіть фрагмент уроку, на якому будуть використовуватися зазначені вище види роботи з цією або аналогічною таблицею при вивченні теми «Прикметник».

63. Учням було запропоновано записати по пам'яті вірш Л. Українки «Колискова» і підкреслити прикметники із зменшувально-пестливими суфіксами. Розкрийте мету і методику проведення самодиктанту.

64. Використання зорових образів, як стверджують психологи, допомагає кращому закріпленню матеріалу. Види цієї роботи можуть бути дуже різноманітні: складання таблиць, схем, мовних текстових плакатів тощо. Наприклад, при опрацюванні теми «Перехід прикметників у іменники» було виконано таку графічну роботу:

Поміркуйте, на якому етапі вивчення теми така робота може бути проведена. Розробіть методику складання цієї схеми та її використання. Розвитку якого мислення сприяють такі форми роботи?

65. Учитель розповів дітям казку.

Колір і Відтінок

Прикметник мав двох синів — Колір і Відтінок.

Колір з Відтінком часто сперечалися, хто з них має більше значення для Прикметника.

— Ти тільки мій відтінок, — говорив зневажливо Колір. — Ти без мене нічого не вартий.

— Он як! — ображався Відтінок. — А який би ти був нецікавий без мене, одноманітний. А одноманітне, як відомо, швидко надокучає. Я ж надаю тобі ніжності і яскравості, роблю тебе виразним і привабливим. Вслухайся, як прекрасно звучить: яскраво-червоний, сніжно-білий, ніжно-голубий!

— Що твоя ніжність! — хотів продовжувати суперечку Колір, та тут з'явився Прикметник.

Бачачи, що помирити їх все одно не пощастить, він роз'єднав їх рисою, але невеличкою, все-таки брати повинні бути близько

один від одного (Див.: Роговик У. Д. Методи зацікавлення учнів // Укр. мова і літ. в школі.— 1966.— № 9.— С. 59).

Які завдання ставив учитель перед собою, обравши для пояснення матеріалу казку?

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЧИСЛІВНИКА

66. Приступаючи до опрацювання методики вивчення теми «Числівник», ознайомтесь з програмовими вимогами з даної теми; ретельно опрацюйте матеріали до календарного планування уроків з теми (Див.: Укр. мова і літ. в школі.— 1983.— № 6.— С. 45—46), при цьому зверніть увагу на те, в якому класі вивчається ця тема, скільки годин відводиться на її вивчення, який обсяг і зміст матеріалу треба засвоїти і що повинні учні знати й уміти.

Проаналізуйте матеріал підручника. Визначте, які завдання і вправи треба дібрати додатково і з якою метою.

67. Поміркуйте, чому вчитель перед вивченням нової теми «Числівник як частина мови» повторив з учнями визначення іменника й прикметника.

Змоделуйте фрагмент уроку, на якому будете повторювати відомості про прикметник та іменник і зробіте перехід до пояснення поняття «числівник».

68. В. Я. Мельничайко в посібнику «Робота з граматичними синонімами на уроках української мови в 4—8 класах» (К.: Рад. шк., 1975.— С. 61) пропонує розглянути речення такого типу:

Три відважні розвідники проникли в розташування ворога. Трійка відважних розвідників проникла в розташування ворога. П'ятірка спортсменів виконала розрядні нормативи. П'ять спортсменів виконали розрядні нормативи.

З якою метою необхідно проаналізувати ці речення? Як ви організуєте спостереження за словами, які мають числове значення?

69. Які завдання ви запропонуєте учням до мовного матеріалу?

1. *Три явори з-під грому нахилились близько* (А. Малишко). 2. *Невеликі три літа марно пролетіли* (Т. Шевченко). 3. *Чотири роки пролягли між двох червневих днів, чотири роки, що ввійшли в безмежну даль віків!* (М. Рильський). 4. *Сім струн я торкаю струна по струні* (Леся Українка).

70. Учитель розповів учням про розряди кількісних числівників за значенням і навів приклади. Потім запропонував виконати вправу.

Виправте помилки в розподілі числівників у колонках. Додайте в кожену колонку 2—3 числівники в сполученні з іменниками.

Числівники, що означають цілі числа	Дробові	Збірні
Одинадцять гір тридцять років п'ятеро озер двадцять дев'ять країн	Дві п'ятих гектара дев'ять з половиною кілометрів два цілих і три четвертих кілогра- ма	Дев'ятеро курчат двоє дверей дві третіх гектара тридцять гусей

Якого рівня самостійності мислення (за зразком, частково-пошукового, пошукового) вимагає від учня виконання цієї вправи?

71. З якою метою вчитель запропонував учням прослухати магнітофонний запис вимови числівників: *одинадцять, чотирнадцять, сімдесят, вісімдесят, шостий, сьомий, восьмий* і порівняти з вимовою цих числівників у російській мові?

72. Як вийти з становища?

У підручнику з української мови для 5—6 класів зазначено, що числівники поділяються на прості і складені. У посібнику П. М. Яковенко, О. С. Грищенко «Дидактичний матеріал з української мови для 5 класу шкіл з російською мовою навчання» (К.: Рад. шк., 1978.— С. 165, 166.— № 6, 7, 9) пропонується записати в окремі колонки прості, складні і складені числівники.

73. Як ви використаєте фразеологізми при вивченні теми «Числівник»? *п'ять кілограмів.*

До сьомого поту. Бути на сьомому небі. Сім раз відмір, а раз відріж. У семи няньок дитина без носа. Сім п'ятниць на тиждень. Семеро одного не ждуть.

74. Прочитайте. Знайдіть помилки в слововживанні, визначте їх причину та шляхи подолання.

1. Я посадив п'ятеро акацій. 2. Склади пару речень. 3. Вітаю з п'ятидесятиріччям. 4. Жене тройку корів. 5. У місті відкрито двадцять два ясла.

75. На уроці склалася така ситуація. Учні треба ви-

конати вправу. Із словами *багато, мало, небагато* складіть речення. Коли слова *мало, небагато* є числівниками?

Під завданням подається теоретичне положення: «Якщо слова *багато, мало, небагато* виступають у словосполученні з іменниками, що є назвами конкретних предметів, які піддаються лічбі, тоді вони є числівниками.

Учень не погоджується з цим твердженням, посилаючись на те, що числівник можна завжди записати не тільки словами, а й цифрами, про що написано у підручнику.

Як ви вийдете з такої ситуації?

76. До якого висновку хотів учитель підвести учнів, коли запропонував провідміняти російською і українською мовами числівники:

1. *Сорок, дев'яносто, сто. Сорок, девяносто, сто.*

2. *П'ять, п'ятдесят, тридцять. Пять, пятьдесят, тридцать?*

77. Коли і з якою метою ви використовуєте пізнавальну задачу?

Допоможіть Сергійку

Сергійко влітку відпочивав біля моря. Коли приїхав додому, то написав другові листа. Проте листа він довго не відсилав, бо не знав, як правильно сполучити числівники з іменниками. Ось цей лист.

«Здрастуй, Петрику! Я вже готуюся до школи, бо через кілька днів починається навчальний рік. Вчора я ходив до татуса в поле, бачив, як орють (п'ять, п'ятеро, п'ятірко) тракторів. А потім до мене прийшло (три, троє) хлоп'ят, і всі ми ходили на ставок ловити рибу. Мені пощастило: я спіймав (двадцяттеро, двадцять) карасів. Коли ми поверталися додому, то зустріли (три, троє, трьох) дівчат — наших однокласниць. Вони похвалилися, що ідуть з ферми, там допомагали телятницям. На фермі аж триста шістдесят (два, двоє) телят. Приїжджай до мене на зимову перерву. У мене є (два, двоє) саней, будемо спускатися з гірки. Чекаю відповіді. З привітом Сергійко».

Допоможіть хлопчикові! (Див.: Передрій Г. Р. та інші. Цікава грамати́ка.— К.: Рад. шк., 1967.— С. 186.)

78. У «Дидактичному матеріалі з української мови для п'ятого класу» (К.: Рад. шк., 1978.— № 17.— С. 119) пропонується таке завдання:

Запишіть відмінкові форми числівників *сім* і *вісім*. Дайте відповіді: 1. Чи мають ці числівники рід і число? 2. У яких відмінках маємо паралельні закінчення *-и, -ох; -и, -ом*? 3. Які паралельні форми мають ці числівники в

орудному відмінку? 4. Яку закономірність чергувань кореневих голосних [e] — [i] та [o] — [i] спостерігаємо в цих числівниках? Коли в корені пишемо е або о, а коли — і?

У чому доцільність такої роботи? Коли вона може бути запропонована учням?

79. У зв'язку з вивченням якої теми в школах з російською мовою навчання важливо звернути увагу на числівники *одинадцять, шістнадцять*?

80. З якою метою можна запропонувати таке завдання?

Перекладіть українською мовою і запишіть. Порівняйте правопис числівників у російській та українській мовах.

В нашей стране дети пятидесяти двух наций и народностей обучаются на своем родном языке. Красочные «Буквари» понравятся маленьким эвенкам, манси, ханты. Причем тираж «Букваря», например, для эскимосов всего тысяча экземпляров. За каждый «Букварь» родители заплатили всего по тридцать девять копеек. А государство потратило на каждый экземпляр двадцать рублей. На обучение наша страна израсходует в нынешнем году семь и шесть десятых миллиарда рублей! (З газ. «Пионерская правда»).

81. Поміркуйте, які завдання і вправи допоможуть учителю розкрити перед учнями практичне значення вивчення числівника як частини мови.

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКА

82. Спостереження над мовою школярів показують, що найбільше стилістичних і синтаксичних помилок вони роблять на вживання займенників. Типовими помилками (Див.: Постолюк Н. С. Вправи з розвитку мови під час вивчення займенника // Укр. мова і літ. в школі.— 1967.— № 9.— С. 58), які часто зустрічаються в усному та писемному мовленні, є:

1. Дублювання підмета займенником, здебільшого особовим: *Шевченко він був непримиреним ворогом самодержавства.*

2. Порушення граматичного зв'язку займенника зі словом, з яким він співвідносний.

Третій загін дружно працював на недільнику. Вони фарбували парті.

3. Нерозуміння того, що значення займенників конкретизується лише в контексті.

У фільмі розповідається про те, як він був розвідником.

4. Неправильне вживання особових займенників при прямій і непрямій мові.

Петрик сказав, що мені сподобалася ця повість.

5. Ізоляція підрядного означального речення і вживання його в ролі самостійного простого речення.

Ми вийшли на галявину. Яка була вкрита квітами.

Чому вчителю, особливо початківцю, треба знати типові помилки, які допускають учні при вивченні тієї чи іншої теми?

83. Проаналізуйте подані речення і дайте відповідь на такі запитання:

1) У зв'язку з вивченням якого розряду займенників ви їх використовуєте на уроці?

2) Яку мету поставите перед учнями?

3) До якого висновку ви підведете учнів після виконання роботи?

1. *Я єсть той, який щоденно на будові, на посту* (П. Тичина). 2. *Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море?* (М. Рильський). 3. *Хто людей питає, той і розум має* (Нар. творч).

84. Учніам було запропоновано виконати таку вправу.

Визначте особливості вживання займенників у реченнях.

1. — *Де нам догадатись, — наче байдуже відповідає Ярина* (М. Стельмах). 2. — *А які ж ми гарнесенькі та голубоокі, — пригорнула вона до себе дитя* (І. Цюпа).

3. — *Так це вже наші близько? — блимнув очима й зубами Юрко* (О. Сизоненко). 4. — *Мій щось натворив у школі, піду до директора* (П. Автомонов).

До якого висновку цим завданням хотів учитель підвести учнів?

85. З якою метою вчитель дав учням таке завдання?

Випишіть з «Українсько-російського і російсько-українського фразеологічного словника» стійкі словосполучення, до яких входять займенники *весь, всякий, який, той, себе, ніщо, хто*.

86. Сформулюйте завдання до таких прикладів:

1) *Воно весело щebetало, нічого не знаючи про небезпеку.*

- 2) Я прочитав цю книгу з великим задоволенням.
3) Минув тиждень, а від нього не було ніякої звістки.

4) Того дня він прийшов до школи дуже рано.

Під час вивчення якого матеріалу і на якому етапі його вивчення ці приклади допоможуть учителю створити на уроці проблемні ситуації?

87. Коли доречно використати такі приклади?

1. Сашко не встиг подати товаришеві м'яч, як він упав. 2. Петро сказав йому, що він від'їжджає післязавтра. 3. Учень вийняв з портфеля підручник і поклав його.

88. Вчитель запропонував виконати вправу.

1. В небі (над) мною, залиті сонцем, лінуть літаки (П. Дорошко). 2. І ось (перед) мною уже зростають стіни палаців небувалих (М. Бажан). 3. Знову устає (перед) мною зелене дзеркало ріки (В. Сосюра).

Що хотів перевірити учитель цією вправою? Наскільки важливо звернути увагу учнів на такі приклади, зокрема в школах з російською мовою навчання?

89. До уроку на тему «Особові займенники, їх відмінювання» розробіть варіанти диференційованих завдань для учнів різного рівня підготовки.

Розкажіть про методику їхнього застосування.

90. Доберіть текст для навчального вибіркового диктанту з таким завданням.

Із тексту вибрати і записати займенники, що відмінюються як прикметники.

91. Учні виконували вправу. У наведених прислів'ях та приказках знайти займенники, назвати розряди.

Прислів'я нам допомагають, хоч інколи гіркі бувають. Не той багато прожив, кому багато років, а той, хто багато зробив. Через вікно весь світ не побачиш. Добре, коли сам віриш у себе; ще краще, коли люди вірять у тебе (Нар. творч.).

Які завдання, крім запропонованих, доречно реалізувати на даному мовному матеріалі?

92. Розробіть конспект уроку на тему «Питальні і відносні займенники, їх відмінювання».

М е т а. Забезпечити засвоєння учнями семантико-граматичних особливостей питальних і відносних займенників, формувати вміння правильно будувати речення з цими займенниками; порівнювати мовні явища, робити висновки й узагальнення; виховувати прагнення до вдо-

сконалення норм вживання займенників в усному і писемному мовленні.

93. Для перевірки знань учнів з теми «Займенник» у підручнику пропонуються такі запитання і завдання:

1) Розкажіть про займенник як частину мови.

2) Наведіть приклади займенників, що вказують на предмет, ознаку, кількість. Чим відрізняються за своїм значенням займенники від іменників, прикметників, числівників?

3) Як змінюються займенники? Які займенники змінюються за відмінками й числами, а які — за родами, числами й відмінками?

4) Які займенники мають приставний *н* і за яких умов?

5) Які займенники пишуться через дефіс? Наведіть приклади.

6) Поясніть написання слів *нікого*, *ні в кого*; *будького*, *будь у кого*; *хтозна-чому*, *хтозна в чому*.

7) Чим різняться питальні і відносні займенники? Покажіть це на прикладах.

Назвіть інші можливості перевірки знань учнів з цієї теми.

94. Яку мету поставив учитель, пропонуючи такі завдання?

I. Дібрати українські відповідники до російських фразеологізмів. Знайти в них займенники.

Ни в коем случае; какой ни есть; без всякого сожаления; мое дело сторона; всякое начало трудно; считать своим долгом; не в своей тарелке; сколько душе угодно; всяк своего счастья кузнец; кто во что горазд.

II. Замінити виділені слова займенниками, порівняти їх значення.

1. Він тихими кроками, мов кіт, крадеться до *першої-ліпшої* хати (І. Франко). 2. Пісня випростовувала її *душу*. Показувала *десь* на небі *ціле* її життя (В. Стефанік). 3. Було колись в *одній* країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шиковав (Л. Українка). 4. Один Комарик молодий розхвастався перед старими (Л. Глібов).

III. Навести початки кількох казок. Як використані там займенники, на що вони вказують?

1. Був собі дід та баба, та не було у них дітей. 2. Колись був у Києві якийсь князь. 3. Були собі два сусіди (Нар. творч.).

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ДІЄСЛОВА

95. Готуючись до уроків з теми «Дієслово»:

ознайомтесь з програмовими вимогами до вивчення теми;

доберіть основний і допоміжний матеріал;

визначте вміння і навички, формування яких передбачено при вивченні даної теми;

передбачте реалізацію принципу наступності і перспективності;

виявіть труднощі, які спостерігаються при засвоєнні навчального матеріалу та їх причини;

сплануйте роботу з розвитку мовлення учнів;

продумайте повторення матеріалу: опорне (матеріал, без знань якого важко подати нові відомості) і з метою його узагальнення і систематизації, попередження змішування граматичних правил і інтерференції;

підготуйте технічні засоби навчання і наочність.

96. Продумайте, як ви поясните учням, що з граматичної точки зору всі дієслова, в тому числі і такі, як *спати, сидіти, червоніти, милуватися* означають дію.

Розробіть фрагмент уроку з використанням цих прикладів.

97. Складіть пошукові завдання, використавши такі слова: *синій, білий, червоний, зелений; синіти, біліти, червоніти, зеленіти; малювання, плавання, мовчання, креслення; малювати, плавати, мовчати, креслити.*

98. Усі мовні явища, які пропонує розглядати шкільна програма у плані зіставлення російської і української мов, можна поділити на чотири групи: схожі, частково схожі, протилежні й специфічні.

Проаналізуйте матеріал теми «Дієслово» під кутом зору цих груп.

99. Чому вчитель дав таке завдання?

Зверніть увагу на дієслова із значенням мовлення. Випишіть їх, зіставте між собою. Зробіть висновок.

1. *Хлопець говорив вільно, жваво...* 2. — *А всі кажуть, що я ледащо і ні на що не здатний...* — мовив він. 3. *Ну годі там базікати!* — махнув рукою управитель. 4. *Кобзар розмовляв дивними співучими словами з небом, з сонцем, з степом.* 5. *Мабуть, з хлопцями-пастушками забалакався та й забарився.* 6. *Дід іде, бурмотить щось, ледь ворущачи губами.* 7. *Діду, що ви там шепочете все?* 8. *Дід шамотів щось* (О. Іваненко).

Які ще види роботи можна запропонувати учням за даним текстом?

100. Порівняйте два прийоми роботи над одним і тим же матеріалом.

В одному класі вчитель замість пояснення матеріалу запропонував школярам самостійно довести, що неозначена форма дієслова в реченні може виконувати роль будь-якого члена речення.

В іншому класі вчитель дав пізнавальну задачу:

— Ми знаємо, що дієслово в реченні звичайно буває присудком. Якого висновку ми дійдемо, коли проаналізуємо такі речення?

1. Школярі люблять читати книжки. 2. Учні прийшли допомогти старенькій бабусі. 3. Ломоносов пізно почав учитися. 4. Бажання вчитися привело його до Москви. 5. Жити — Вітчизні служити.

Який прийом, на вашу думку, є більш вдалим? Чому? Чим це зумовлено? А як би ви підвели учнів до того ж висновку?

101. Розкрийте на конкретних прикладах думку В. В. Виноградова про те, що вид — «одна з найхарактерніших ознак дієслова, яка передає динаміку процесу» (Виноградов В. В. Русский язык.— М.; Л., 1947.— С. 57—58).

Як цей вислів допомагає визначити зміст роботи над видом дієслова в школі?

102. Коли і з якою метою можна використати оповідання Ф. Кривіна «Інфінітив»?

Дивиться Інфінітив, як дієслова відмінюються, і каже:

— Ех ви, хіба ж так треба?

— А як же? — запитують дієслова.— Ти навчи, покажи.

— Я б показав,— бідкається Інфінітив,— та мені часу бракує.

— Час ми знайдемо,— обіцяють дієслова.— Який тобі — теперішній, минулий чи майбутній?

— Давайте майбутній,— каже Інфінітив, щоб хоч трохи згаяти час.— Тільки ж про Допоміжне слово не забувайте.

Дали йому Допоміжне дієслово. Відмінюється Допоміжне дієслово — тільки закінчення миготять, а Інфінітив і літерою не ворухне. І навіщо йому самому відмінюватись? Він — Інфінітив, у нього часу нема.

У чому цінність такого виду роботи? До чого вона привчає учнів?

103. Для української мови характерна неозначена форма дієслова на *-ти*. З чим же пов'язане використання неозначеної форми на *-ть* в Т. Г. Шевченка?

А щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух сталить; та добре вигострить сокиру — та й заходиться вже будить.

104. До якого висновку хотів підвести учнів учитель, пропонуючи порівняти неозначену форму дієслів української і російської мов?

Українська мова	Російська мова	Українська мова	Російська мова
<i>говорити,-ть</i>	<i>говорить</i>	<i>сікти</i>	<i>сечь</i>
<i>брести</i>	<i>брести</i>	<i>стерегти</i>	<i>стеречь</i>
<i>розвести</i>	<i>развести</i>	<i>берегти</i>	<i>беречь</i>

105. Учні часто змішують категорію виду і часу. Методисти вважають, що це залежить від того, на яких формах дієслова учні знайомляться з категорією виду.

Деякі методисти рекомендують для цього брати неозначену форму дієслова, оскільки вона допомагає уникнути змішування виду з часом. Проте інфінітив вказує на дію узагальнено, поза часом, і це обмежує його використання у зв'язних текстах. Тому більшість методистів пропонує при поясненні категорії виду спиратися на часові форми дієслів, розглядаючи їх у контексті, де їхні видові відмінності проступають яскравіше. Це допомагає учням краще зрозуміти різницю у значеннях доконаного і недоконаного видів. Проте деякі методисти вважають, що для того, щоб діти розрізняли категорії виду і часу, треба використовувати і неозначену, і часові форми дієслова. Тоді учні зможуть переконатися, що не вид залежить від часу, а навпаки, час, його форми визначаються видом дієслів. (Див.: Януш Я. В. Опрацювання видів і часів дієслова // Укр. мова і літ. в школі. — 1967. — № 10. — С. 53.)

Порівняйте різні погляди на дану проблему. На якій ви спинитесь? Чому? Розробіть фрагмент уроку, присвяченого вивченню категорії виду.

106. Проаналізуйте фрагмент уроку, на якому учні знайомилися з категорією виду дієслова.

Щоб підвести учнів до розуміння категорії виду, вчитель повторив з учнями все вивчене про дієслово. Потім запропонував записати на дошці два речення: 1. *Наталка розв'язувала задачу.* 2. *Наталка розв'язала задачу.*

Далі вчитель ставить запитання в такій послідовності:

— Чим подібні між собою дієслова в записаних реченнях?

(Вони мають спільний корінь і показують дію, яка відбулася в минулому, тобто обидва дієслова минулого часу.)

— На яке запитання відповідає дієслово в першому реченні? (На питання що робила?)

— А дієслово в другому реченні?

(На питання що зробила?).

— У чому ж тоді полягає відмінність між ними?

(Дієслова у цих реченнях відповідають на різні питання.)

Далі діти за допомогою учителя встановлюють, завершену чи незавершену дію означають наведені дієслова. На цій підставі робиться висновок, що дієслова залежно від того, яку дію вони означають, поділяються на види: dokonаний і недоконаний. (Терміни записуються на дошці.) На дошці вивішується таблиця з реченнями: *Петрик приготує відповідь. Петрик приготував відповідь.* Учителю звертає увагу дітей на постановку питань до дієслів. Учні приходять до висновку, що дієслова в цих реченнях відповідають на питання що робить? що зробив? Отже, це дієслова dokonаного виду, оскільки вказують на дію, яка завершилася в минулому або завершиться в майбутньому. Далі учні визначають часові форми дієслів. (Дієслова вжиті у формі минулого і простого майбутнього часу.)

Учитель вивішує таблицю з дієсловами недоконаного виду:

Хто землю удобряє, тому земля повертає. Ми завжди твердо стояли і будемо стояти за мир! Наші збройні сили завжди бережуть спокій людей.

Аналізуючи речення, вчитель звертає увагу учнів на те, що дієслова недоконаного виду стоять у теперішньому, минулому і майбутньому часі, вказує на різницю дієслів dokonаного і недоконаного виду. Пропонує учням дібрати самостійно речення з дієсловами недоконаного виду різних часових форм.

Далі вчитель підводить учнів до висновку, що категорія виду властива і неозначеній формі дієслова. Викликаний учень записує на дошці, а решта — у себе в зошитах такі речення: 1. *Читати — мое улюблене заняття.* 2. *Мені дуже хотілося прочитати цю книжку.* Учителю звертає увагу учнів і на граматичні показники виду, а саме: а) префікси (*читати — прочитати, співати — заспівати*); б) суфікси (*розвивати — розвинути, вчитати — вичитувати*); в) зміни голосних і приголосних кореня (*зачіпати — зачепити, стирати — стерти, прикрашати — прикрасити*); г) наголос (*вслухатися — вслухатися, розкидати — розкидати*).

Учитель підводить учнів до висновку, що дієслова з одним лексичним значенням, але різних видів утворюють видові пари. (Див. докладніше: Я н у ш Я. В. Опрацювання видів і часів дієслова // Укр. мова і літ. в школі. — 1967. — № 10. — С. 53—54).

Визначте, які методи і прийоми використав учитель на цьому етапі уроку.

107. Щоб полегшити засвоєння форм майбутнього часу дієслова, учитель повторив з учнями відомості про групи числівників за морфологічною будовою.

Як ви вважаєте, наскільки вдалий цей прийом?

108. До уроку на тему «Дієслова майбутнього часу» було виготовлено таблицю:

Особа	Теперішній час	Майбутній час		
		доконаного виду	недоконаного виду	
однина		однина		
1-а	<i>пиш-у</i>	<i>напиш-у</i>	<i>буду писати</i>	<i>писатиму</i>
2-а	<i>пиш-еш</i>	<i>напиш-еш</i>	<i>будеш писати</i>	<i>писатимеш</i>
3-я	<i>пиш-е</i>	<i>напиш-е</i>	<i>буде писати</i>	<i>писатиме</i>
множина		множина		
1-а	<i>пиш-емо</i>	<i>напиш-емо</i>	<i>будемо писати</i>	<i>писатимемо</i>
2-а	<i>пиш-ете</i>	<i>напиш-ете</i>	<i>будете писати</i>	<i>писатимете</i>
3-я	<i>пиш-уть</i>	<i>напиш-уть</i>	<i>будуть писати</i>	<i>писатимуть</i>

Чому саме так побудовано таблицю? Які відомості з неї можна одержати? На якому етапі уроку ви її використаєте і як?

109. Учитель запропонував учням словниковий диктант із завданням: дієслова *брязкотіти, будити, возити, їздити, вимостити, просити, чистити* поставити в першій особі однини теперішнього і майбутнього простого часу доконаного виду. Поясніть, чому саме ці слова відібрані для такої роботи.

110. При вивченні якої теми поданий нижче мовний матеріал допоможе вчителю створити проблемну ситуацію і з якою метою?

Давненько це було. Років сорок тому. Вчився я тоді в славному місті Києві. Та й поїхав на канікули додому на благословенну Полтавщину. Бабуся ще моя були живі.

Якось сидимо ми з бабусяю вдвох: бабуся як спеціаліст по промисловості пір'я дере (О. Вишня).

111. У «Дидактичному матеріалі з української мови для п'ятого класу» (К.: Рад. шк., 1978.— С. 154) пропонується завдання № 13, де треба розглянути особові форми дієслів *їсти* і *дати*.

Однина

1. *їм, дам*
2. *їси, даси*
3. *їсть, дасть*

Множина

1. *їмо, дамо*
2. *їсте, даєте*
3. *їдять, дадуть*

Чому ці дієслова подані у всіх особових формах?

112. Методисти вважають, що перш ніж почати вивчення перехідності дієслів, учні повинні знати, що всі дії, які відбуваються в житті, є або цілеспрямованими, або стихійними (*будують станцію, гуде в лісі*). Цілеспрямовані, в свою чергу, здійснюються або з метою створити щось (*виростити урожай, варити сталь, добувати вугілля*), змінити що-небудь (*розширити дельту річки, зорати поле, поглибити знання*), або з іншою метою — пересування в просторі, вираження фізичного і морального стану людини тощо. Ознайомившись із цим, учні легше запам'ятовують, що дієслова із значенням дії, спрямованої на вироблення чи зміну чого-небудь, тобто на певний об'єкт, називаються перехідними, а дієслова з іншими значеннями — неперехідними. (Див. Голобородько С. П. Про вивчення дієслова в школах з російською мовою викладання // Укр. мова і літ. в школі.— № 6.— С. 59.)

Яка ваша думка про поданий вище прийом розрізнення перехідності і неперехідності дієслова? Чи посильним для учнів є семантичний критерій? Чи не доступнішими є граматичні показники? Обґрунтуйте ваше судження.

113. Учням було запропоновано завдання: знайти в реченнях перехідні дієслова.

1. *Ах скільки радості, коли ти любиш землю* (П. Тичина). 2. *Мохнатий джміль із будяків червоних співає мед* (М. Рильський). 3. *Праця життя продовжує, а лінь збавляє*. 4. *Всі труди дають плоди*. 5. *Білі руки чужий труд люблять*. 6. *Посій труд, а слава вродить*. (Нар. творч.). 7. *Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка* (М. Коцюбинський).

114. У посібнику М. Г. Стельмаховича «Збірник вправ і завдань з української мови» (К.: Рад. шк., 1982.— С. 89) пропонується така вправа.

Розходитися — розминатися, зникати; **розходитися** — захопитися ходінням. **Прострочити** — пропустити визначений час; **прострочити** — прошити суцільним швом, простріляти з автоматичної зброї. **Походити** — брати початок, вести існування; **походити** — тривалий час переміщуватися пішки. **Помилитися** — натертися милом; **помилитися** — неправильно діяти.

Поясніть, чим корисний цей вид роботи. Коли його можна використати? Які завдання, крім названих, можна дати учням з метою активізації їх мислення?

115. Учитель дав трьом учням завдання скласти розповідь на тему «Як вирощувати квіти», пропонуючи такий початок:

1. Скопуємо і добре розрівнюємо ґрунт...
2. Скопайте і добре розрівняйте ґрунт...
3. Скопав би та добре розрівняв би ґрунт...

Поміркуйте, яка тема вивчалась на уроці. Наскільки такий вид роботи доречний на етапі вивчення нового матеріалу?

116. Подумайте, чому саме при вивченні дієслова варто використовувати прислів'я й приказки.

Книга мовчить, та багато навчить. Хто знання має, той мур зламає. Згода буде, а незгода руйнує. Око бачить далеко, а розум ще далі. Криком дуба не зрубаєш. Пошила б баба кожуха, так вовна перешкоджає. Всіх би перегнав, та бігти боюсь. Десять разів подумай, а раз скажи. Роби до поту, а їж в охоту. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. Держи голову високо та не задирай носа. Погане дерево не зрубуй, а викорчуй (Нар. творч.).

Яке завдання ви запропонуєте учням на даному матеріалі при вивченні способів дієслів?

117. Прочитайте приклади.

*Виконуй — виконай
кажи — скажи
умивайся — умийся*

Який матеріал вивчається на уроці? До якого висновку і як ви підведете учнів? Запишіть послідовність ваших дій.

118. Яку мету ставив учитель, пропонуючи учням у школі з російською мовою навчання перекласти і записати українською мовою?

<i>Прославь — ...</i>	<i>засыпьте — ...</i>
<i>проверь — ...</i>	<i>умножьте — ...</i>
<i>познакомь — ...</i>	<i>не плачь — ...</i>

119. Для чого потрібні такі завдання?

Чим викликані паралельні форми, якими часто користувався Т. Г. Шевченко?

1. *Що хочете, то те і робіте: чи голосно зневажайте, чи нишком хваліте мої думи.* 2. *Не хилітесь ні до кого, ляжте дома спати.* 3. *Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте.*

120. Висловте ваше ставлення до такого прийому.

Після вивчення теми «Умовний спосіб дієслова та його правопис» вчитель запропонував учням завдання скласти питальник, на який буде відповідати хтось із учнів.

Один учень склав такий питальник:

1) Яке значення мають дієслова умовного способу?
2) Розповісти, як утворюються дієслова умовного способу.

3) У яких випадках пишеться частка **би**, а в яких — **б**?
Другий учень запропонував свій варіант.

1) Чи мають дієслова умовного способу рід, особу?
Довести свою думку.

2) Чи можливі такі речення: *Я хотів би відвідати б музей. І ніби працюю б, так не виходить.*

3) Пояснити, чи має частка **би** (**б**) постійне місце в реченні. Навести приклади.

Яким, на вашу думку, учням (за знаннями і розвитком мислення) належать питальники? Обґрунтуйте свою точку зору.

121. Учитель запропонував учням дослідити, де використовуються безособові дієслова, ознайомивши їх з наведеними прикладами. (Див.: Рожило Л. П. Вироблення граматичних понять // Укр. мова і літ. в школі.— 1965.— № 11.— С. 58.)

1) *В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, шумить, гуде й зверху йде* (Пріказка).

2) *Вдень блідніє, а вночі ясніє* (Місяць).

Текло, текло й під скло лягло (Вода і лід).

Білим килимом все поле вкрило (Сніг).

Стукотить, гуркотить, мов сто коней біжить (Грім).

3) *Сховався Іван мужичий син під міст і слухає: загриміло, загуркотіло. Біжить страховище з 12 головами. Підбігло до мосту й стало: чоловічим духом йому запахло* (Казка).

4) *Навкруги посутеніло, потемніло після сліпучої спеки...*

Все ближче гриміло і блискало. Ось уже війнуло характерним запахом примоченої гарячої пилюки. З тихим дзвоном упали перші краплини. Усе стрепенулося, і широкою чарівною музикою зашуміла травнева злива (О. Гончар).

У чому доречність такого шляху пізнання?

122. На уроці узагальнення і систематизації знань учитель запропонував учням такі завдання:

1) Утворити всі можливі форми від дієслів *їсти, вивчити, працювати, вчитися*. Які висновки можна зробити на матеріалі цих прикладів про творення і вживання наказового способу в українській мові?

2) Утворити форми 3-ї особи однини теперішнього часу від дієслів *ставити, носити, робити, писати, цвісти, співати*. Чим пояснити вживання різних закінчень у цих прикладах?

3) Провідміняти за особами в однині і множині дієслова *працюватиму, допомагатиму*. Підкреслити закінчення, звернути увагу, яка буква пишеться перед закінченням. Чи властива ця форма майбутнього часу російській мові?

4) Від дієслів *радити, товкти, могли, їздити, різьбити* утворити форму першої особи однини теперішнього часу. Які фонетичні зміни ви помітили при цьому в коренях дієслів?

5) Замінити словосполучення одним дієсловом. Як називаються такі співвідносні пари?

Проводити агітацію, писати рецензію, зробити операцію, зробити ремонт, покрити асфальтом.

Чому саме ці завдання дав учитель? Що б ви змінили або доповнили?

123. Загальновідомо, що ступінь засвоєння будь-якої граматичної теми визначається тим, наскільки глибоко володіють учні потрібними, раніше набутими знаннями та відповідними практичними вміннями і навичками.

Тому вчитель перед вивченням нової теми «Дієприкметник як особлива форма дієслова» запропонував учням повторити певний програмовий матеріал, дібравши приклади.

Який саме матеріал і чому слід повторити з учнями в даному разі?

124. Порівняйте фрагменти уроку вивчення мовного матеріалу з теми «Дієприкметник як особлива форма дієслова».

I. На дошці записані речення.

1. *Ми маємо серця, сповнені бажанням вірно служити рідному народові.* 2. *Пролітаючи по шосе автомобілі виставили сигналими колону демонстрантів.*

Учитель пропонує визначити, до якої частини мови належать слова *сповнені* та *пролітаючи*. Учні їх зараховують до прикметників, обґрунтовуючи свою думку тим, що ці слова вказують на ознаку предметів, відповідають

на запитання як і? і узгоджуються з іменниками *серця* та *автомобілі* в роді, числі й відмінку. Учитель зауважує, що названо не всі граматичні ознаки цих слів. Радить перевірити, чи не мають ці слова чогось спільного з діє-словами. Школярі відзначають, що вони вказують на час. Перше слово вказує на минулий час, а друге — на теперішній. Учні також приходять до висновку, що друге слово означає незакінчену дію і, отже, має недоконаний вид. А слово *сповнені* означає завершену дію, тому воно — доконаного виду.

Учитель повідомляє, що такі слова є формою дієслова, яка називається дієприкметником. (Див.: Руденко Ю. Д. Емоційний заряд уроку // Укр. мова і літ. в школі.— 1968.— № 6.— С. 53.)

II. Учитель пропонує пошукову задачу.

Із слів, що означають колір, виділіть нову для вас форму. Чим вона відрізняється від знайомих для вас форм?

Діти принесли із лісу суниці. Вдома разом з мамою стали перебирати їх. Серед них попадалися й не зовсім достиглі.

— *Ось ця ягода червона, клади її на тарілку, а цю не треба, вона кисла,* — сказала мама.

— *Але ж вона теж трохи почервоніла!* — заперечив хтось із дітей.

— *Трохи почервонілі не треба! Давайте червоні. Найкращі!* — каже мама. (Див. Напольнова Т. В. Познавательные задачи в обучении русскому языку // Познавательные задачи в обучении гуманитарным наукам / Под ред. И. Я. Лернера.— М.: Педагогика, 1972.— С. 175—176.)

III. Учитель записав на дошці тему уроку «Дієприкметник як особлива форма дієслова» і запропонував учням розкрити зміст слова «дієприкметник». А потім прочитати вправу з підручника і назвати спільнокореневі слова. Впізнати дієприкметники.

З кожним осіннім днем ви бачите все більше жовтого листя. Барвисті квітки зникли, жовтіє трава. Пожовкле листя опадає.

Які методи були використані при вивченні нового поняття?

У чому полягає навчальний і розвиваючий ефект застосування того чи іншого методу? Який би метод у даному випадку обрали ви?

125. Проаналізуйте, чи достатня кількість вправ у підручнику до теми «Дієприкметник», які мають забезпечити вивчення і закріплення програмового матеріалу? У зв'язку з цим виділіть вправи за такими ознаками:

1) способом виконання: а) зразком; б) інструкцією; в) завданням;

2) етапом формування навичок: а) пропедевтичні; б) увідні; в) тренувальні; г) контрольні.

Як ви гадаєте, чи допоможе такий аналіз вправ учителю в роботі?

126. Важким для засвоєння є утворення дієприкметників активного і пасивного стану.

Виготуйте таблицю, яка полегшить засвоєння цієї теми.

127. Проаналізуйте систему вправ до теми «Дієприкметник» у посібнику І. М. Конфедерат «Комплексне повторення на уроках української мови в 5—6 класах» (К.: Рад. шк., 1985.— С. 96—102).

Зіставте її з вправами підручника. Як вправи посібника доповнюють дидактичний матеріал підручника?

128. Одночасне вивчення у школах УРСР двох близькоспоріднених мов, як зазначає І. І. Дацюк (див. Дацюк І. І. Про міжпредметні зв'язки у викладанні української і російської мов // Укр. мова і літ. в школі.— 1987.— № 4.— С. 52), вимагає від учителя дотримуватись принципу зіставлення і порівняння.

Готуючись до опрацювання відповідної теми, вчитель повинен щоразу враховувати:

а) що саме з цієї теми учні вже вивчили на уроках рідної мови (цей теоретичний матеріал немає потреби знову викладати, треба лише з'ясувати терміни, якщо вони в обох мовах не збігаються, подати переклад їх, проілюструвати прикладами);

б) які мовні явища, що розглядаються, специфічні для однієї з мов (їх треба розглядати докладніше);

в) на які особливості (наприклад, словозміни чи словотвору) треба звернути увагу учнів, щоб вони навчилися чітко їх розрізняти, не допускати помилок, пов'язаних з явищем інтерференції;

г) які питання з цієї чи іншої теми слід повторити учням лише за підручником і закріпити шляхом виконання тренувальних вправ практично, оскільки спільний для обох мов теоретичний матеріал уже опрацьовувався на заняттях з рідної мови.

Розробіть фрагмент уроку пояснення нового матеріалу на одну з тем розділу «Прислівник» у 7 класі з російською мовою навчання, враховуючи подані вище настанови.

129. Відвідайте уроки вивчення нового матеріалу з морфології в базовій школі з метою ознайомлення з методикою вивчення нового. Зверніть увагу на такі питання: а) методи та прийоми ознайомлення учнів з новим матеріалом (слово вчителя, бесіда, спостереження й аналіз мовних явищ, робота з підручником), їх відповідність навчально-виховній меті уроку; б) робота над новими поняттями, правилами (виділення суттєвих ознак понять, умов дії норм, усвідомлення сутності термінів тощо); в) систематичність, послідовність, правильність проведення мислительних операцій: аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, абстрагування, конкретизації; г) характер запитань, які ставив учитель учням (дотримання принципу науковості, вимог логіки та психології, мовленнєвого оформлення).

130. Розробіть конспект уроку вивчення нового матеріалу на тему «Правопис прислівників». Використайте дидактичний матеріал з відповідного розділу посібника М. Я. Плющ «Вивчення морфології в 5—6 класах» (К.: Рад. шк., 1968.— С. 149—155).

131. Опрацюйте матеріал, присвячений проблемному підходу до вивчення службових частин мови у посібнику М. М. Шкільника «Проблемний підхід до вивчення частин мови» (К.: Рад. шк., 1966.— С. 121—132).

Визначте шляхи створення методистом проблемних ситуацій.

132. Голоси різних тварин, як це не дивно, представники різних народів чують по-різному. Ось табличка, яку надрукував журнал «Русский язык в эстонской школе» (1985.— № 2.— С. 38—39):

Мова	Крик півня	Гавкання собаки
Англійська	<i>кок-а дудль-ду</i>	<i>уау-уау</i>
Болгарська	<i>кукурічу</i>	<i>бау-бау</i>
Іспанська	<i>кікірікі</i>	<i>гуау-гуау</i>
Німецька	<i>кікерікі</i>	<i>вау-вау</i>
Французька	<i>кокоріко</i>	<i>ау-ау</i>
Шведська	<i>куеліку</i>	<i>вуф-вуф</i>
Японська	<i>кокекокко</i>	<i>ван-ван</i>

У цьому ж журналі повідомляється: важкий предмет падає в нас на підлогу зі звуком «*трах!*», в Англії чи Америці — «*бенг!*», у Болгарії — «*прас!*», в Іспанії — «*траст!*», у Китаї — «*дун!*», у Франції —

«влан!» А в тих випадках, коли ми вигукуємо «ой!», англієць — «уач!», болгарин — «олеле!», турок — «вай!», румун — «аулеу!», а ескімос — «ауага!». Так що мав рацію М. Рильський, коли про французьких солов'їв написав: «Ці солов'ї співають по-французьки!»

Як можна використати цей матеріал під час вивчення теми «Вигук» і з якою метою?

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ СИНТАКСИСУ

ЗНАЧЕННЯ І МІСЦЕ ЗАНЯТЬ З СИНТАКСИСУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ МОВИ

1. Опрацюйте пояснювальну записку до діючої програми з української мови, зміст розділів, що стосуються вивчення відомостей з синтаксису, і матеріал на с. 172—176 підручника І. С. Олійника та ін. «Методика викладання української мови в середній школі» (К.: Вища шк., 1979) і дайте відповіді на запитання.

1) Яка мета вивчення синтаксису в школі?

2) Яке значення вивчення синтаксису в розвитку зв'язного мовлення і мислення учнів?

3) Чому вивчення синтаксису необхідно поєднувати з повторенням морфології?

4) У чому полягають труднощі вивчення синтаксичного матеріалу? Назвіть найоптимальніші форми і методи їх подолання.

2. У посібнику К. М. Плиско «Викладання синтаксису української мови» (К.: Рад. шк., 1978) названі основні загальнодидактичні принципи, на основі яких реалізуються методичні: а) урахування лінгвістичної специфіки мови; б) урахування взаємовпливу навчання мови і розвитку мислення; в) урахування взаємозалежності і навчання мови і розвитку мовлення; г) урахування взаємозумовленості розвитку мовлення і мислення.

На конкретних прикладах теоретичної і дидактичної частин підручників покажіть шляхи реалізації цих принципів.

3. Зміст і структура діючої програми з української мови складається з трьох частин. У першій частині подані основні лінгвістичні поняття, основні вимоги до роботи над мовними нормами, правила; друга частина визначає зміст роботи над формуванням у школярів уміння само-